

Fig. 1. Kirken set fra nordøst. NE fot. 1989. – *Nordostansicht der Kirche.*

BRØNDUM KIRKE -

SKAST HERRED

En sognepræst i Brøndum¹ er nævnt første gang 1289.² Kirken var muligvis viet S. Laurentius (jfr. kalkmalerier s. 1936). I kirkelisten i Ribe Oldemoder (ved midten af 1300'rne) er kirken sat til den højeste afgift på 8 skilling sølv (jfr. s. 1020f.).

Kronen skødede 1721 kirken til viceadmiral Ulrik Kaas til Øllufgård.³ Ved en tvangsauktion 1741 kom kirken til Christen Hansen Spangsberg, Ugelviggård (Jerne sogn),⁴ og efter hans død 1747 til sønnerne Niels Christensen Spangsberg til Sønderris (Guldager sogn) og Søren Christensen Spangsberg, Ugelvig.⁵ Fra 1800 havde kirken igen kun en ejer, Thomas

Ganer til Sønderris,⁶ og i de følgende år forblev kirken under Sønderris. Den solgtes 1875⁷ af boghandler Klosters enke til 33 sognemænd og overgik 1933 til selveje.⁸ – Kirken måtte ved klokkeskatten 1528 afgive en klokke.⁹

En serie kalkmalede bispeportrætter i koret fra o. 1650 (jfr. †kalkmalerier) er blevet opfattet som et vidnesbyrd om, at der i kirken har været afholdt landemode fra reformationstiden og indtil midten af 1600'rne.¹⁰ Denne antagelse kan ikke bekræftes fra anden side, tværtimod viser Ribe stifts landemodeprotokol 1635-64, at der i årene 1635-57 normalt blev

Fig. 2. Kirken og kirkegården set fra nordøst. Tegning af V. Ahlmann 1891. Efter Jydske Granitkirker. – *Kirche und Friedhof von Nordosten, 1891.*

holdt et sommermøde i Ribe og et vintermøde i Varde.¹¹ Men korudsmykningen kan dog tænkes at være udført som en ramme for møder med provstiens præster.

En strid mellem præst og kirkeejere 1786 om adgangen til sakristiet og om dets anvendelse til henholdsvis materialrum eller skriftekammer (jfr. ndf.) afslører, at kirken normalt var aflåst, og at nøglen blev opbevaret hos degnen, der låste op i passende tid før gudstjenesten. Ifølge en aftale indgået samme år skulle der i fornødent tilfælde kunne afholdes provsteret i sakristiet, som var det eneste sakristi i Skast herred.¹¹

Kirkeejeren blev 1806 pålagt at genopsætte spiret over tårnet, da dette tjente som sømærke ved indsejlingen til Hjerting bugt.¹¹

Sagn. Brøndum og Jerne kirker skal være bygget på samme tid. Bygmesteren i Jerne blev bange for, at

den anden skulle blive først færdig, og slyngede derfor en stor sten mod Brøndum kirke. Stenen sidder i kirkegårdsdiget og bærer mærker af bygmesterens fem fingre.¹²

Møntfund. I forbindelse med en restaurering 1958-59 fandtes i alt 28 mønter fortrinsvis i korets gulvlag. Heraf var 17 danske, fra Kristoffer I til Christian IX, og 11 nordtyske, fra 1300'erne til o. 1780.¹³

Runeindskrift. Et stykke af en profileret *granitkvader med runeindskrift kom 1899 til Nationalmuseet (inv. nr. D 3989) fra Brøndum præstegård, hvor stenen havde ligget som trappetrin. Den glathuggede sten, 56 × 64 × 16 cm, synes tildannet til bygningsbrug og kan således have siddet i kirken. Stenen har foroven på begge langsider en skråkantet, svagt hule affasning, og her findes den fragmentariske, svært tolkelige indskrift med middelalderlige runer: »(h)ælc? ... uil:....// ... u : er«.¹⁴

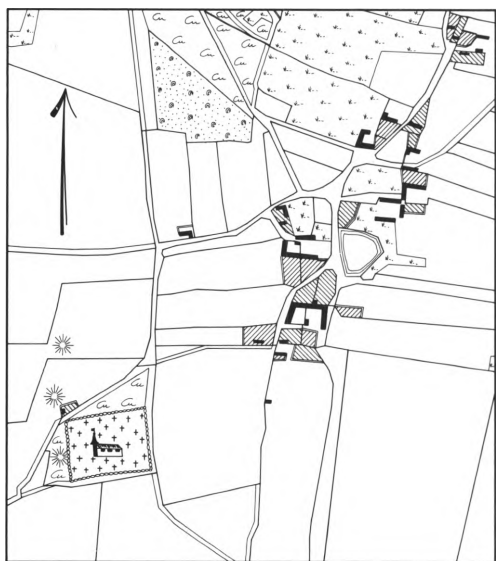

Fig. 3. Matrikelkort 1:10000, målt af A. G. Tinghuus 1820. – *Katasterkarte.*

Kirken, der tidligere lå frit i landskabet sydvest for byen (jfr. fig. 2), omgives nu af nyere bebyggelse til alle sider undtagen imod syd, hvor markerne stadig når ind til kirkegårdsdiget. Kirken er rejst mellem to *gravhøje* (fig. 4), hvoraf den ene ligger på selve kirkegården kun få meter sydøst for koret. Det er en stor fladtoppet høj, 26 m i diameter, fredlyst 1911.¹⁵ Den anden, som blev sløjfet o. 1870, lå umiddelbart vest for kirkegården, lidt nord for den vestre indgang. Højen skal ifølge en indberetning 1891 have været højere end den østre, men ikke så stor i omfang.¹⁶ Nord og nordvest for kirkegården har ligget endnu to høje.¹⁷

Kirkegården omgives af græsklædte jorddiger, stensatte på ydersiden¹⁸ og delvis overvokset med hybenroser. O. 1900 blev kirkegården udvidet imod syd, og i den forbindelse blev syddi-

get flyttet ud. Den gamle kirkegård (fig. 3) var rektangulær af form og målt 1862 til 190×124 alen (ca. 120×78 m). Øst for kirkegården er 1939 opført en præstebolig, og på det trekantede, tidligere lyngklædte areal uden for norddiget er plantet en lille lund, mens arealet uden for vestdiget bruges som parkeringsplads for kirken og for forsamlingshuset, opført 1890.

Kirkegårdens tre *indgange* har bevaret deres gamle plads. Hovedindgangen med port og låge er i vest, og herudover er der en låge i norddiget og en i østdiget, alle med murede, hvidtede stetter og lukket med jerngitre. Stetterne afsluttes med kuplede pyramider, hvoraf de vestre, ombygget 1959, er klædt med bly. Porten i vest og muligvis også de to øvrige indgange synes tidligere at have været udformet som murede *†portaler*. O. 1700 manglede således fem bjælker og fire spær.¹⁹ På Jacob Kornerups tegning 1865 (fig. 4) var de vestre stetter afsluttet som aftrappepyramider. En *†rist* under nordre indgang er nævnt 1668.²⁰

Kirkegården henlå endnu 1865 som et græsklædt tæppe, men var inden 1905 (jfr. fig. 34) blevet udparcelleret i enkelte gravsteder med nogen jord. Sognepræst Thomas Huulegaard beklagede sig 1786 over, at der stod høstakke på

kirkegården, og at kirkebonden Jens Brik lod sine kreaturer græsse der, så gangene til kirkedøren og til gravstederne blev nedtrådt og besudlet.¹¹

Et hvidkalket *kapel* med afvalmet, sortglaseret tegltag er 1959 opført på kirkegården lige syd for porten efter tegning af arkitekterne Richard Aas og Rolf Graae. En *†rejsesald* vest for kirkegården er nedrevet 1961.

BYGNING

Den store, velbevarede kirke er en af Jyllands fornemste kvaderstensbygninger, bestående af apsis, kor og skib. Ifølge en dendrokronologisk analyse er kirken opført i 1240'rne, og arkitekturhistorisk er den interessant ved at repræsentere overgangen fra romansk til unggotisk byggekik, idet det hvælvede korparti, der indvendig er af tuf og tegl, er bygget i dette nye formsprog og står med spidse buer. Denne del af kirken viser tydeligt slægtskab med de arbejder, der udførtes på Ribe domkirke i forbindelse med hvælvbyggeriet og med kirken i Løgumkloster, og det er rimeligt at tro, at Brøndum kirke er

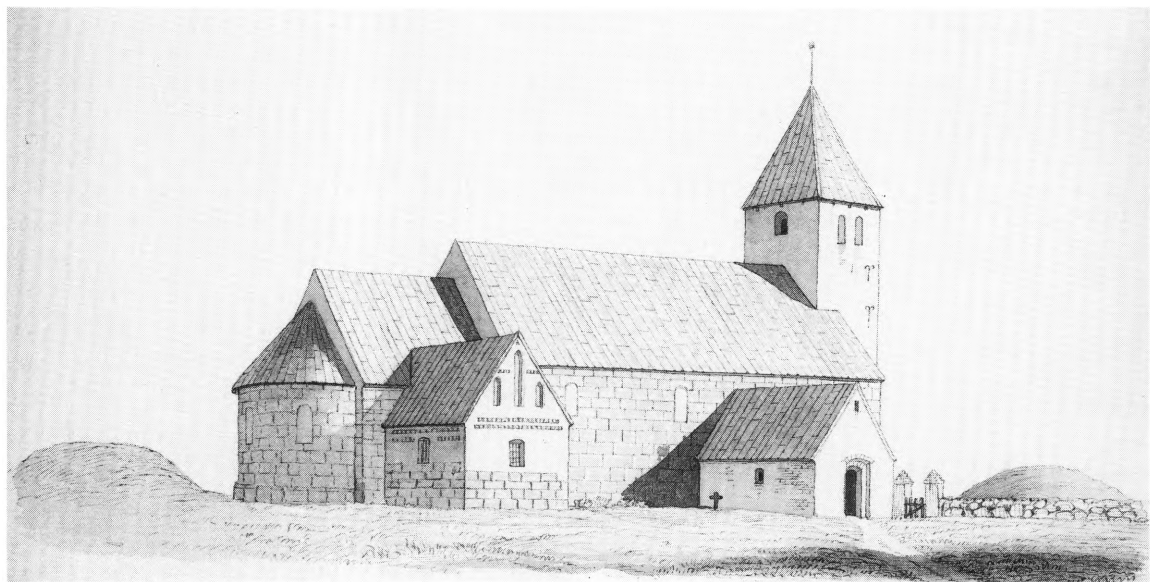

Fig. 4. Kirken mellem de to gravhøje (s. 1912), set fra nordøst. Tegning af Jacob Kornerup 1865. – *Nordostansicht der Kirche zwischen den beiden Grabhügeln. 1865.*

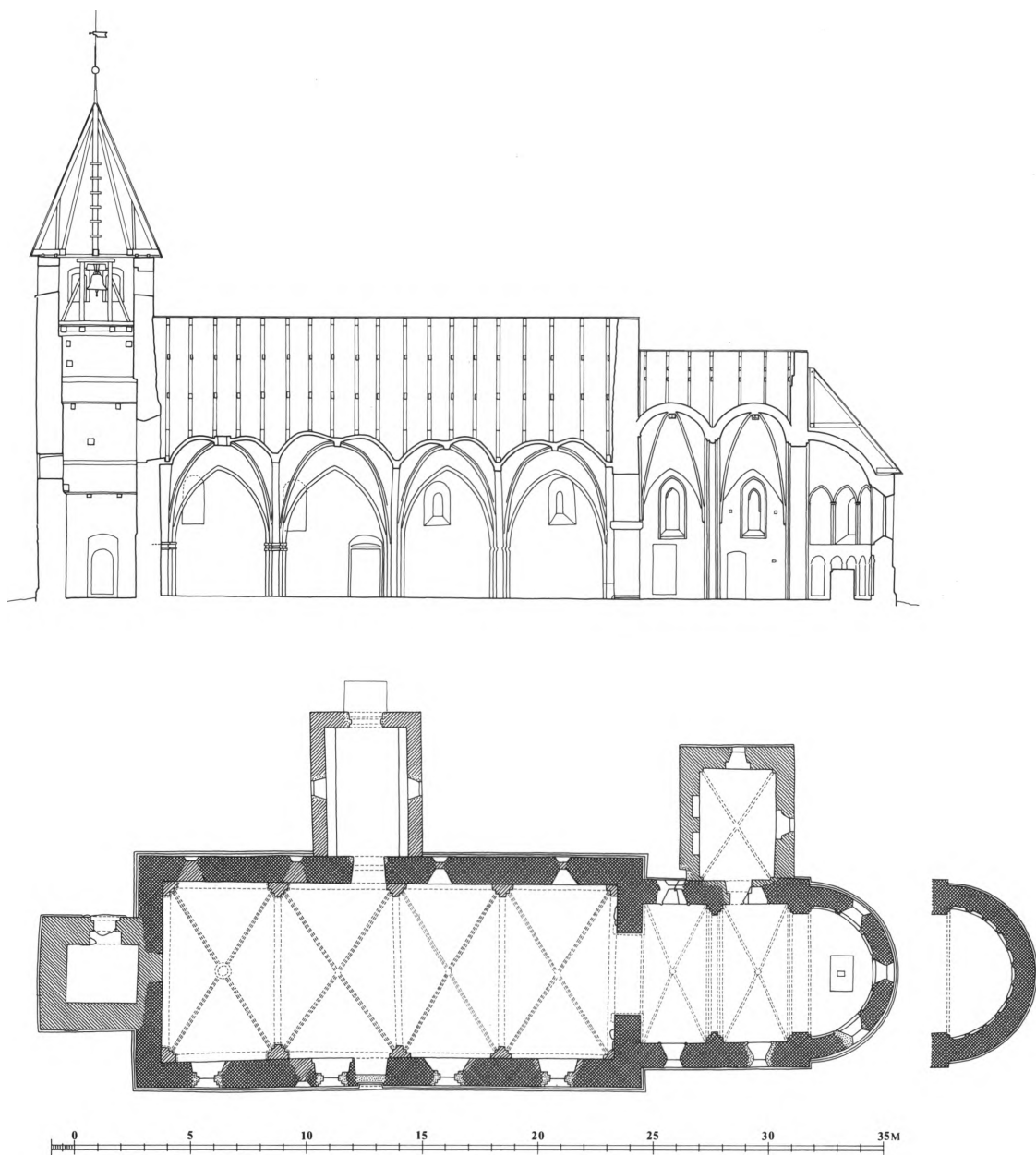

Fig. 5-6. Opmålinger 1:300. 5. Længdesnit gennem kirken, set mod nord. 6. Grundplan. Målt af Henrik Jacobsen 1990 og 1979, tegnet af Marianne Nielsen 1990. – 5. *Längsschnitt durch die Kirche nach Norden*. 6. *Grundriss*.

opført af håndværkere, der også har bygget i Ribe og i Løgum.

Til kirken er i senmiddelalderen føjet tre tilbygninger: et sakristi ved korets nordside, et våbenhus ved skibets nordside og et tårn ved skibets vestgavl. Orienteringen er omtrent solret.

DET OPRINDELIGE ANLÆG, der i sig indeholder både det ældre, romanske formsprog og det nye gotiske, er 33 m langt. Grundplanen er den traditionelle romanske, kendetegnet ved en gennemført, arkitektonisk symmetri. Skibet, der i begyndelsen havde fladt bjælkeloft, er byg-

get efter det almindelige skema med små, højt-siddende vinduer, smykket med granithugne detaljer af den lokale art, som kendes i flere af kirkerne i Skast og Gørding herreder. Det hvælvede og indvendigt rigt udsmykkede korparti fremstår derimod som et lysfyldt, unggotisk rum med forholdsvis store vinduer, der er rundbuede i det ydre, men spidsbuede i det indre.

Den stilmæssige forskel mellem korparti og skib og brugen indvendig af tuf/tegl ledte 1894 Jacob Helms til den antagelse, at skibet var bygget først, og at koret var resultatet af en ombygning af et ældre kor.²¹ En gennemgang af kirken viser dog, at kor og skib er samtidige, og at bygningen er planlagt og opført under ét.²²

Plan, proportioner og disposition. Grundplanen (fig. 8) er afsat med stor nøjagtighed og rette vinkler. Centrum for den halvcirkulære apsis findes i korgavlens udvendige murflade, og apsidens diameter, målt udvendig, svarer til skibets indvendige bredde. Den anvendte *måleenhed*²³ er formodentlig en kort fod på ca. 28 cm. Målt med denne enhed er triumfmuren 4 fod tyk,²⁴ og apsiden er henholdsvis 20 fod (indvendig) og 28 fod (udvendig) i diameter, svarende

til en indvendig radius på 10 fod. Overensstemmende hermed synes skibet udvendig at være afsat som to store kvadrater hver med en side på 36 fod, hvortil der skal lægges en murtykkelse. Skibet er et granitskifte højere end koret, der igen er en anelse højere end apsis.

Alle åbninger lader sig med sikkerhed rekonstruere. Kirken har haft i alt fire døre: en dør i korets nordside, to midt i hver af skibets langmure (ligesom i Guldager placeret usædvanligt langt mod øst) og en dør i skibets vestgavl, den sidste prydet med et dobbeltløve-tympanon. Vinduerne er fordelt med tre i apsis, hvor de optager tre af i alt syv indvendige blændinger, fire i koret, og otte i skibet, fire i hver langside.

De granitklædte facader prydes af *sokler og gesims*, men er ellers uden udsmykning. Apsidens sokkel består af to skråkantled med et fremspring på ca. 7 cm. Den store indbyrdes afstand, 108 cm, leder tanken hen på den flerdelte sokkel i Ribe domkirkes apsis som et muligt forbillede. Under koret udgøres soklen kun af et enkelt skråkantled i niveau med apsidens nederste skifte. Under skibet har soklen igen to led (jfr. s. 1600, fig. 25): nederst i samme niveau

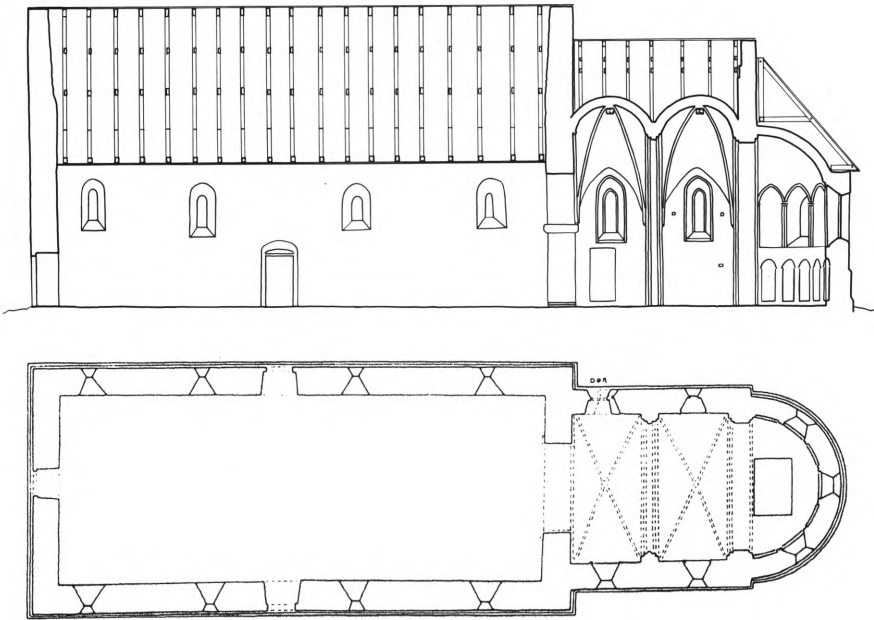

Fig. 7-8. Rekonstruktion af det oprindelige anlæg, 1:300, tegnet af Marianne Nielsen efter udkast af Niels Jørgen Poulsen. 7. Længdesnit, set mod nord. 8. Grundplan med det oprindelige højalter. — *Rekonstruktion der ursprünglichen Anlage. 7. Längsschnitt nach Norden. 8. Grundriss.*

som korets et attisk profileret skifte med 10-11 centimeters fremspring og herover et kun 28 cm højt skråkantet skifte. Skibets dobbeltsokkel er usædvanlig ved at have det rigest udsmykkede led nederst.

Ligesom i Vester Nykirke og Skast (sml. s. 1714 og 1783) afsluttes korets og skibets langmure med en gesims, der ikke, som man kunne have forventet det, er ført rundt om apsis. Gesimsen over koret, der er tilgængelig fra sakristiets loft, er 23 cm højt, springer 5 cm frem og kantes på undersiden af en rundstav. Skibets gesims, der er overhvidtet og stærkt forvitret, synes at have haft en skråkant.

Materialer og teknik. Kirkens udvendige facader er muret af *granitkvadre* i regelmæssige, gennemløbende skifter fra apsis til tårnets vestside. Byggeriet er af håndværksmæssig høj kvalitet,

det forekommer nøje planlagt og må have krævet en betydelig styring og overblik. Kvadrene omkring vinduer og døre indgår som en integreret del af facadernes granitbeklædning, og vinduesoverligger og sålbænke sidder i samme niveau og i samme skifte i de enkelte bygningsafsnit. Der er brugt store, ret høje formater, som sine steder i kor og apsis er erstattet af to mindre, lavere skifter, således som det er tilfældet i flere af egnens kvaderstenskirker. De fem nederste »hele« skifter måler (regnet fra oversiden af nederste sokkelled) i hele bygningens længde til sammen 197-199 cm. Koret har 12 »hele« skifter mellem sokkel og gesims, skibet 13.

Kvadrene er fint bearbejdet, og de glatte flader meget akkurat udførte. En prøve på en sådan smuk, veltilhugget kvader er f. eks. den store, rejste karmsten, der udgør østre side af skibets

Fig. 9. Udsnit af skibets sydside med dør (s. 1924). NE fot. 1982. – *Ausschnitt mit Tür, südliche Langhauswand.*

Fig. 10. Kirken set fra sydøst. NE 1989. – *Südostansicht der Kirche.*

syddør. I forbindelse med sakristiets opførelse blev kvadrene i korets nordside taget ud og murlivet blottet. Fra sakristiets loft ses det, at kvadrene stikker ret dybt i kassemuren, og at murene i senmiddelalderen har stået uden puds og hvidtekalk.

Korpartiets indre, hvis indretning og udsmykning vil blive nærmere beskrevet nedenfor, er af *tuf* og *tegl*. Bag det pudsede og hvidtede murværk, kan det være svært at afgøre, hvornår man har brugt det ene eller det andet materiale, navnlig fordi de vulkanske tufsten gennemgående holder samme højde som de brændte murestenen. Vor viden om materialernes fordeling hviler først og fremmest på Vilhelm Ahlmanns iagttagelser i sommeren 1889, gengivet af Jacob Helms i *Danske Tufstenskirker*, 1894. I apsiden er det nederste parti (med elleve rundbuede nicher) af tegl, mens vinduespartiet er af tuf. Korets vægge synes overvejende at være af tuf, der

tillige er anvendt i hvælvenes piller og ribber, hvorimod de tykke hvælvkapper er af tegl. Korets vestvæg svarende til triumfmurens østside (jfr. fig. 15) er overvejende af tuf, og dette materiale er også anvendt nederst i triumfbuens vanger ind til knap en meter over granitsoklen. Tuf og tegl optræder nærmest som sideordnede materialer, således som det på loftet kan ses i den upudsede vestside af korets østre gavltrekant. Her er brugt tufsten i murens størrelse, muret i regelmæssige skifter (10 skifter = 97 cm), men med enkelte teglstene iblandt.

Indvendig i skibet er der brugt granit, som i triumfvæggen (skibets østvæg) er forarbejdet til kvadre med glatte flader. De øvrige tre vægge består af firhugne, groft *kløvede kampesten*, muret i nogenlunde regelmæssige, vandrette skifter, som 1959 blev helt afrenset for puds. Partiernes omkring døre og vinduer står med glatte, granithugne flader, dog er stikkene over skibets tre-

Fig. 11. Apsis set fra øst. NE fot. 1982. – *Ostansicht der Apsis.*

die og fjerde vindue i nord af henholdsvis *jernal* og *marksten*. Vinduerne, der er synlige over hvælvene, er muret i en brunlig kalkmørtel, hvorover der er lagt et lag puds af grålig mørtel, tildannet af skælkalk med mange småstumper af blåmuslinger.

Tidsfølge og datering. Den ydre skal af ensartede granitkvadre udgør som nævnt et samlet hele, og selv om korpartiet i det indre adskiller sig fra skibet, kan der næppe være tvivl om, at kirken er opført under ét. Brugen af tufsten nederst i vangerne i den ellers kvaderklædte triumfbue viser, at dette lettere medgørlige materiale har været til stede på byggepladsen fra begyndelsen. At det unggotiske korparti er samtidig med skibet – og ikke en generation eller to yngre – dokumen-

østsiden hviler på korets vestre hvælving. Koret var altså færdigbygget og hvælvet, inden gavlen blev ført helt til tops, og korpartiets indre skyldes ikke tilkomsten af en ny mester eller et nyt håndværkersjak: Det hvælvede rum var planlagt og forudsat fra første færd.

En dendrokronologisk analyse af apsidens tagværk (se ndf.) viser, at kirkens østende kom under tag i midten af 1240'rne, en datering, der stemmer godt overens med korpartiets senromanske-unggotiske formsprog. Den nøje sammenhæng mellem kor og skib gør det rimeligt at lade denne datering være gældende for hele kirken.

Under opmuringen af korpartiet er der som nævnt blevet arbejdet med både granit og tuf og

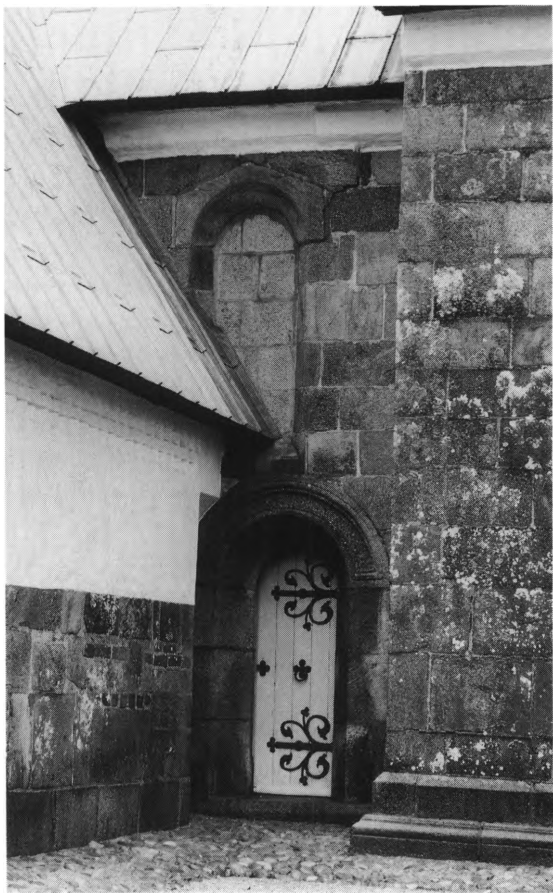

Fig. 12. Korets nordside mellem sakristi og skib med præstedør og tilmuret vindue. NE fot. 1982. – *Nördliche Chorseite zwischen Sakristei und Langhaus mit Priestertür und zugemauertem Fenster.*

tegl på samme tid. Når de sidste materialer kun er benyttet indvendig, skyldes det formodentlig, at korafsnittet skulle hvælves. Om forholdet mellem *stil* og *materiale* gælder altså det samme, som har kunnet iagttages i bl. a. Årre kirke (jfr. s. 1783): granitten er forbeholdt de fastslåede romanske, rundbuede former, mens der i de spidsbuede former er brugt tuf og tegl. Stil og materiale følges ad.

Den følgende *bygningsbeskrivelse* vil af hensyn til vinduernes nære samspil med det indvendige formsprog behandle kirkens to hovedafsnit, korpartiet og skibet, hver for sig.

Apsis og kor har som nævnt oprindelig haft i alt syv *vinduer* af anseelig størrelse: tre i apsisrundingen og to i hver af korets sider. Af apsidens vinduer er de to nordre bevaret, mens det søndre er genskabt 1959 (jfr. fig. 11). I korets sydside har det vestre vindue bevaret sin oprindelige form, mens det østre er rekonstrueret 1889 (fig. 63). De to vinduer i nordsiden står som store indvendige blændinger (fig. 18); udvendig er det østre ødelagt i forbindelse med sakristiets op-

førelse, mens det vestre (jfr. fig. 12) er tilmuret i ydre halvdel. De store, rundbuede åbninger er i apsis udvendig ca. 2 m høje i koret ca. 2,1 m. Apsisvinduernes underkant befinder sig 2,2 m over nedre sokkelled, korets vinduer et skifte højere, 2,6 m over samme sokkelled. Samtlige vinduer har monolite overligger og selvstændige sålbænksten. De smigede sider er udformet i bygningskvadrene, svarende til ialt fire skifter, dog er den østre karm i korets sydvestre vindue dannet af to rejste kvadre.

Det ene af to sæt **vinduessten*, sålbænk og overligger, indmuret nederst i sakristiets vestmur, sålbænken udvendig og overliggeren indvendig, må oprindelig have siddet i korets nordøstre vindue, der da har haft en udvendig bredde på 92 cm i murflugten. Modsat korpartiets øvrige vinduer smykkes overliggeren (fig. 22) af reliefhugget bladværk i toppunktet.

Døren (fig. 12 og 13) vestligt i korets nordmur, en såkaldt »præstedør«, er tilmuret i forbindelse med sakristiets opførelse, men genåbnet efter forslag af F. Uldall 1896. Den særegne åbning,

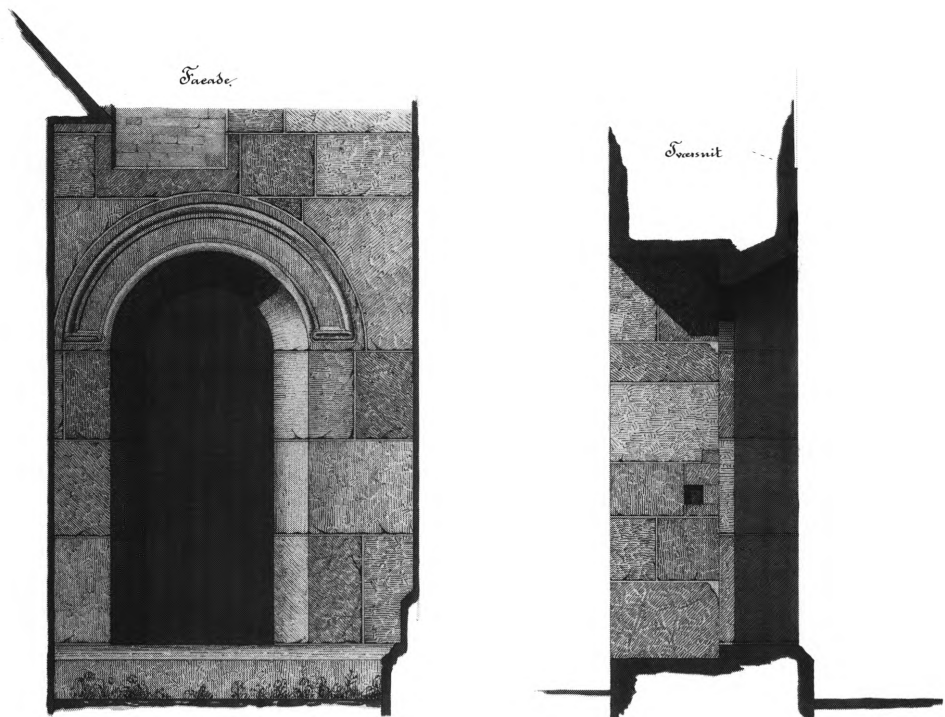

Fig. 13. Præstedør i korets nordside (s. 1919). 1:40. Målt og tegnet af F. Uldall 1896. — *Priestertür, nördliche Chorseite. 1896.*

Fig. 14. Korpartiets indre set mod øst. NE fot. 1989. – *Chorinneres nach Osten.*

Fig. 15. Korpartiet med korbuen set mod vest. NE fot. 1989. – *Westansicht des Chors mit Triumphbogen.*

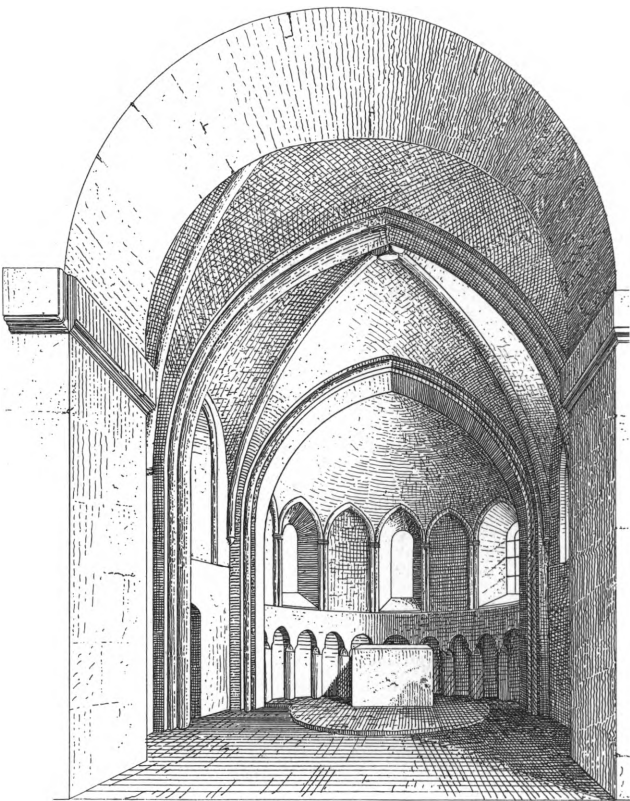

Fig. 16. Korets indre, set mod øst. Skitse af V. Ahlmann 1891. Efter Jydske Granitkirker. – *Chorinneres gegen Osten. Skizze 1891.*

der udvendig minder om et romansk vindue i overstørrelse, hæver sig over soklen og har smigede sider af almindelige bygningskvadre, i alt tre skifter, der også er brugt indvendig i den vandret afsluttede dør (jfr. fig. 15). Udvendig er dørens rundbuede afslutning udformet i en stor kvader med rund overside, koncentrisk med døråbningen. Overliggeren smykkes af et forsænket, profileret bånd (jfr. snit, fig. 13), endende i fladovale »øjne«.

Indvendig virker korpartiets lysfyldte rum (fig. 14) i kraft af de mange vinduesåbninger og de højtspændte hvælv. Vinduerne er rundbuede i lysningen, men spidsbuede i den indvendige murflugt. I hjørnerne mod vægfladerne indrammes de af rundstave af tufsten med en diameter på ca. 11 cm. Korets sydvinduer er i det indre rekonstrueret med forbillede i nordsidens vinduer (fig. 18), som øverst i de 48 cm brede lys-

ninger har bevaret resterne af en spinklere rundstav (diameter: 7 cm).

Apsidens udsmykning består nederst af et *blændingsgalleri* med 11 rundbuede nicher (fig. 17), hvis sål efter en gulvsænkning 1959 ligger ca. 20 cm over nuværende gulvniveau (tidligere lå sålen 10 cm under gulvet). Nicherne, der som nævnt er muret i teglsten, er en halv sten dybe og adskilles af runde halv søjler, endende i en art affaset kapitæl. Buerne er muret som halvtensstik. Tre skifter herover og trukket en halv sten tilbage prydes den krumme vægflade af en syv-delt, spidsbuet *blændingsfrise*, muret i tuf, hvoraf de tre felter optages af vinduerne. Blændingerne kantes af rundstave, som i buernes vederlags-højde er udstyret med tredelte *skaftringe*, der ikke forekommer andre steder i kirken. Det svære *halvkuppelhvælv* er af samme tykkelse som korhvælvne og formodentlig som disse muret af tegl.

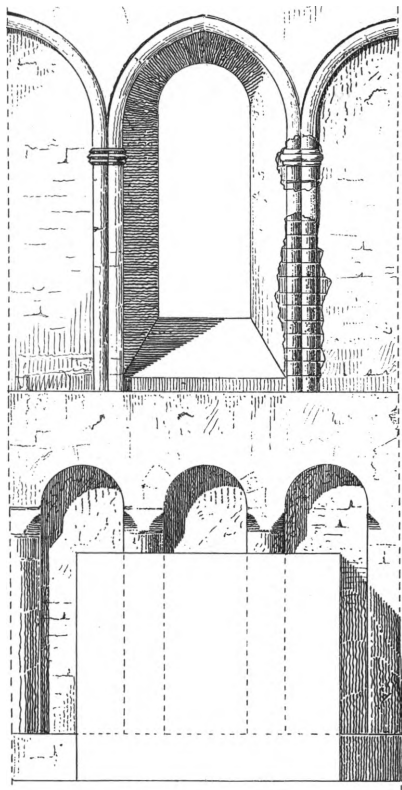

Fig. 17. Udsnit af apsidens indre, set mod øst (s. 1922). 1:50. Målt og tegnet af V. Ahlmann 1891. Efter Jydske Granitkirker. – *Ausschnitt aus dem Inneren der Apside gegen Osten, 1891.*

Fig. 18. Korets nordvæg. NE fot. 1989. – *Nördliche Chorwand*.

Den spidse, profilerede apsisbue kantes i øst og vest af en rundstav og er udformet i nøje sammenhæng med korets to fag *ribbehvælv*. Disse er som nævnt samtidige med bygningen: gjordbuens piller er i forbandt med væggene, og kapperne udspringer af vægfladerne uden fremhævning af fødselslinierne; kun den vestre skjoldbue, over triumfbuen, er markeret med en rundstav (fig. 15). Vangerne i den spidse, falsede og profilerede gjordbue udgøres af halvøjler, der hviler på et lille retkantet, affaset fodstykke. Halvøjlen ledsages på begge sider af rundstave, svarende til apsisbuens og de krydsende ribber. De sidste, der springer frem af væggene en halv meter over vinduernes bund, er forneden afsluttet med en lille, fladtrykt knop.

Kapperne i de kuplede hvælv er usædvanligt tykke, 38 cm. En undersøgelse²⁵ omkring et klokkerebshul i vestre hvælvs nordre kappe vi-

ser, at kapperne er muret af endestillede munkesten, hvorover der er lagt et skifte på fladen. Teglstenene måler gennemgående $26,5 \times 12,5 \times 7,5$ cm. Klokkereb, må have været benyttet ved ringningen af en messeklomme over koret. -

I begge hvælvfag mødes ribberne omkring en

nedhængende *slutsten* af granit (fig. 19 og 36), der er drejet 45 grader i forhold til korets vægflader. Stenene er terningformede med en side på 23 cm. De fem frie sider smykkes af let frempringende, runde skjolde.

Gulve. En arkæologisk undersøgelse 1958 vi-

ste, at gulvet i apsis oprindeligt har ligget 31 cm (tre skifter) under blændingernes sål (jfr. fig. 17). Gulvet er således i århundredernes løb ved opfyldning blevet hævet ca. 40 cm. Det oprindelige gulv har bestået af store flade kampesten, lagt i sandet muld med ringe anvendelse af mørtel. I

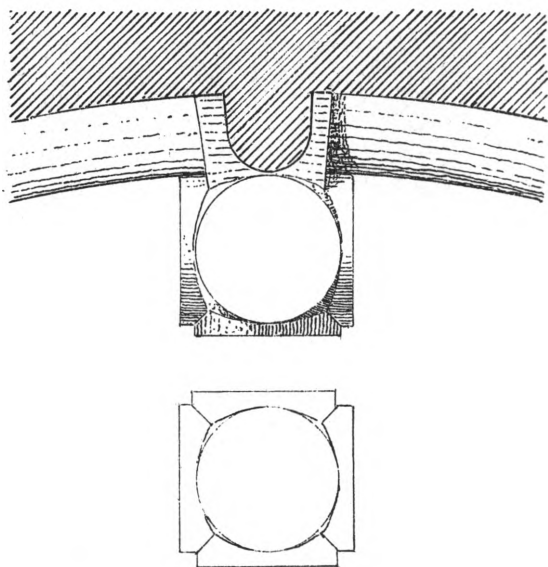

Fig. 19. Nedhængende slutsten af granit i korets hvælv (s. 1923). 1:10. Målt og tegnet af V. Ahlmann 1891. Efter Jydske Granitkirker. – *Herabhängender Schlussstein aus Granit im Chorgewölbe*, 1891.

samme niveau fandtes en plint af tilhugne kvadre, der springer frem under nederste murskifte og følger apsismurens runding i en afstand af 14-18 cm. Det er sandsynligt, at korgulvet, hvoraf intet er bevaret, har været forsænket et helt eller et halvt trin i forhold til apsidsens gulv. En nord-syd vendt kvaderrække en halv meter vest for apsismurens runding i en afstand af 14-18 cm. Det er sandsynligt, at korgulvet, hvoraf intet er bevaret, har været forsænket et helt eller et halvt trin i forhold til apsidsens gulv. En nord-syd vendt kvaderrække en halv meter vest for apsismurens runding i en afstand af 14-18 cm. Det er sandsynligt, at korgulvet, hvoraf intet er bevaret, har været forsænket et helt eller et halvt trin i forhold til apsidsens gulv. En sekundær fremrykning af apsismurens runding i en afstand af 14-18 cm. Det er sandsynligt, at korgulvet, hvoraf intet er bevaret, har været forsænket et helt eller et halvt trin i forhold til apsidsens gulv.²⁷

Skibet har som nævnt haft ialt tre døre, de to traditionelt anbragt i flankemurene, men langt mod øst (sml. Guldager kirke), det tredje i skibets vestgavl. Af disse er kun den nordre i brug. Den retkantede åbning, der bryder øverste sokkel, er efter 1891 (sml. fig. 27) udvidet ved borthugningen af anslaget, som var udformet i de almindelige bygningskvadre. Den dækkes af en stor, firkantet overligger, hvis øverste del er skjult af våbenhusets bjælkeloft. Indvendig har døren smigede sider og en fladrund bue.

Syddøren (fig. 9), der er tilmuret i lysningen med nyhugne granitkvadre, svarer i hovedtrækene til den i nord. Døren, der er 110 cm bred, fremtræder udvendig som en retkantet niche, dækket af en stor manglekantet overligger. Ski-

bets skråkantede sokkelled er ført om hjørnerne, og østsiden udgøres af en stor, rejst kvader.

Den tilmurede dør i skibets vestgavl har med sit tympanon været den rigest udsmykkede af kirkens døre. Døren er lukket senest ved tårnets tilføjelse, da tympanet og vestsidens kvadre blev taget ud og genanvendt i tårnets murværk. Åbningen giver sig nu kun til kende indvendig, hvor den er 128 cm bred og tilmuret med kampesten og tegl. Højden kan ikke endelig fastslås, men karmene kan følges indtil ca. 215 cm over nuværende gulvniveau.

Det halvcirkulære tympanon (fig. 20 og 21) er af rødbrun granit og 160 cm i diameter. I det forsænkede felt, der omgives af to rundstave, er i relief hugget to løver. De gør front imod hinanden og løfter begge den ene pote. Den heraldisk venstre har tungen hængende ud af flåben og halen liggende hen ad ryggen, mens den højre stikker halen mellem benene. Øjnene er store og vendt frontalt mod beskueren. Stenen slutter sig til en stor gruppe løvetympa i Midt- og Østjylland (Mackeprang: Portaler, s. 221-22), hvor dyrene ofte er adskilt ved et kors eller et træ (Livstræet).²⁸

Skibets otte vinduer, fire i hver langside, er fordelt med to på hver side af dørene. Det vestre vinduespar er trukket langt mod vest, muligvis på grund af dørenes placering vest for murens midtlinie. Nordsidens vinduesrække (fig. 31) fremtræder som udvendige blændinger, tilmuret i lysningen. Sålbankene sidder to skifter over

Fig. 20. Tympanon fra skibets slojfedes vestdør, nu indmuret i tårnets vestsider (s. 1924). Tegnet af E. Rondahl 1896. 1:20. – *Tympanon vom entfernten Westeingang des Langhauses, jetzt in westlicher Turmwan eingemauert*. 1896.

Fig. 21. Tympanon, indmuret i tårnets vestside (s. 1924). Poul Nørlund fot. 1934. — *Tympanon, in westlicher Turmwand eingemauert.*

bunden af korets noget større vinduer. Karmene er to skifter høje og dannet i de almindelige bygningskvadre, og vinduerne dækkes af monolite, tagformede overliggere. I de tre østre afsluttes de smigede sider med en skråfas, sådan som det ses i mange vinduer i Vester Horne herred, men er yderligere forsynet med en lille rundstav i kanten mod murflugten (jfr. fig. 26), svarende til et vindue i Skast kirke, i skibets sydside (sml. s. 1884, fig. 5 f). I det østre vindue er overliggøren forsynet med falske fuger og endnu en lille stav over den runde bue. Det vestre vindue skiller sig ud ved den manglende skråfas. Her kantes de smigede sider af rundstave eller småsøjler med »knogleagtige« samlinger, sådan som det kan ses i f. eks. Vester Starup kirke (sml. s. 1657, fig. 10-11). — Indvendig står de to østre vinduer som dybe nicher, mens de to vestre er tilmuret i forbindelse med hvælvslagningen.

Af sydsidens vinduer ses indvendig kun den vestre smig af andet vindue fra øst. Tredie vindue er bevaret som en udvendig blænding (jfr. fig. 9), dog er østre karm hugget af ny. Den tagformede overligger smykkes af en dobbelt rundstav med et lille, flettet kors i toppunktet og

endende i små »knogleled«; vestre karm, der udgøres af en rejst kvader, kantes af en enkel, lignende rundstav.

Fem romanske **vinduessten*, tre overliggere og to sålbænke, i og omkring kirken, er formentlig de adsplittede dele fra sydsidens ødelagte vinduer, idet de gennemgående måler 75-77 cm i bredden, svarende til det ovennævnte, bevarede vindue.

Overliggere, alle tagformede. 1) (Fig. 23). Den rundbuede smig ledsages af en lille rundstav med et blad i en løkke i toppunktet. Indmuret nederst i sakristiets vestvæg, syd for den ovennævnte vinduesoverligger fra koret.

2) (Fig. 24). Rigt udsmykket sten med tre koncentriske »stave« omkring smigen, endende forneden i kunstfærdigt fletværk og med en palmet i toppen. Relieffet har en vis lighed med nogle overliggere i Grimstrup kirke (sml. s. 1685, fig. 8-10). Åbningen er smallere end i de øvrige, kun 65 cm bred. Indmuret i tårnets nordside, 4 m over terræn.

3) (Fig. 25). Smigen i den forhuggede sten ledsages af en rundstav, endende i en løkke(?) og med et blad eller en palmet i toppen. I Esbjerg

Fig. 22-23. Romanske vinduesoverligger, indmuret i sakristiets vestvæg. 22. Fra koret (s. 1919). 23. Fra skibet (s. 1925). NE fot. 1982. — *Romanische Sturze, in westlicher Sakristeiwand eingemauert.*

Fig. 24. Romansk vinduesoverligger, nu indmuret i tårnets nordside (s. 1925). Poul Nørlund fot. 1934. — *Romanische Sturze, nun in Nordturm eingemauert.* -

Museum (inv. nr. 218/1953), hvortil den 1952 blev overført fra en have i Brøndum.

Sålbænke, begge retkantede. 1) Indmuret i sakristiets vestmur i 3. skifte, nord for den ovennævnte sålbænk fra koret.

2) Nært beslægtet med overligger nr. 3, men måler kun 24 cm i lysningen. Kantes af rundstav, endende i en art løkker. I haven i Præstevangen 5, Brøndum, hvortil den o. 1970 er ført fra Stigård i Gesing.

I det *indre* har skibet oprindeligt stået med fladt bjælkeloft, hvis underside lå kun en halv meter over triumfbuen, hvorved rummet må have virket lavt sammenlignet med det hvælvede kor (sml. fig. 7). Den runde (svagt hesteskoformede) triumfbue (fig. 29), sat af krumhugne kvadre, hører stilmæssigt til skibet og er som dette holdt i de traditionelle romanske former med kraftig vederlagsmarkering over en skråkantet sokkel. De store profilerede *kragsten* (fig. 28) har omløbende udsmykning og frem-spring både mod koret og skibet.

Kirkens *tre gavltrekanter* er alle bevaret. Korets østgavl (over apsisbuen), med en oprindelig, rundbuet dør, forskudt lidt mod nord, er på ydersiden af granitkvadre, på indersiden som nævnt af tufsten iblandet lidt tegl. Skibets to gavlspidser er af kløvede marksten. I begge gavle er sekundært gennembrudte døre.

Tagværkerne, af egetræ, er 1990 underkastet en *dendrokronologisk analyse*.²⁹ Det fremgår heraf, at apsidens tømmer, der må opfattes som det op-

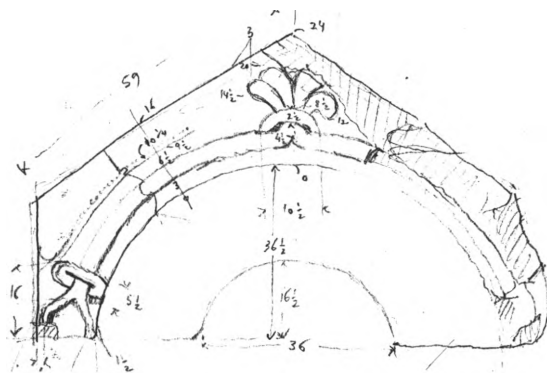

Fig. 25. Skitsemæssig opmåling af romansk vinduesoverliggeret i nordlige tårnmur (s. 1925). C. G. Schultz 1947. — *Skizzierte Vermessung eines romanischen Sturzes, 1947.*

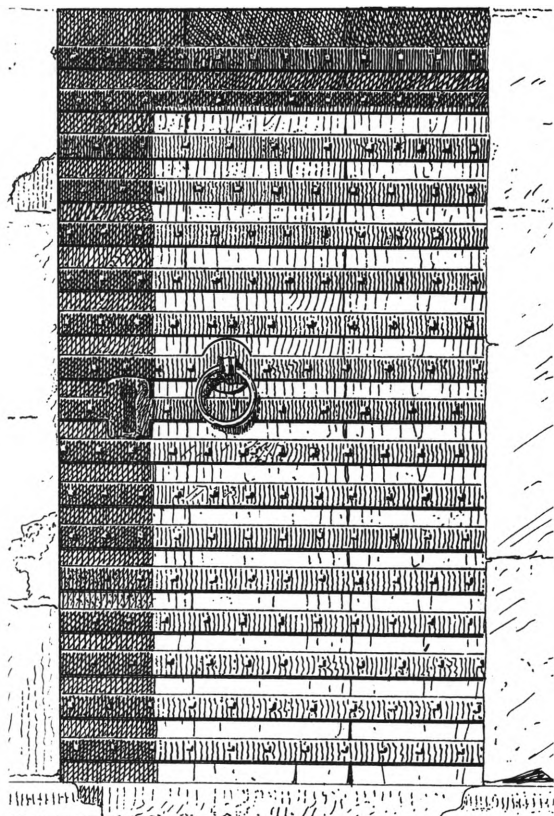
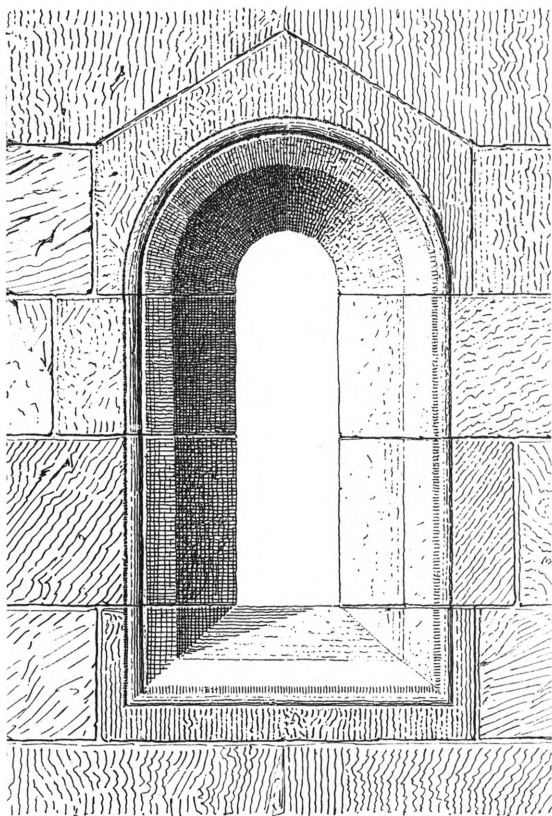

Fig. 26-27. Opmålinger 1:20 af V. Ahlmann 1891. Efter Jydske Granitkirker. 26. Romansk vindue i skibets nordside (s. 1925). 27. Skibets norddør (s. 1924) med gammel dørfløj, nu i våbenhuset (jfr. s. 1956). – 26. *Romanisches Fenster in nördlicher Langhauswand*. 27. *Nordeingang des Langhauses mit alter Türflügel, jetzt in der Vorhalle*. 1891.

rindelige, er tildannet af træ, som er fældet i midten af 1240'rne, mens skibets nuværende tagværk skyldes en fornyelse i 1450'erne, foretaget mens skibet endnu havde fladt bjælkeloft (sml. en tilsvarende fornyelse i samme tiår i Vester Nykirke, s. 1716).

Dele af apsidens tagværk er udskiftet så sent som 1981. Seks ud af 11 spær er gamle og har taphuller for et »paraplystativ«, som har været samlet i en lodret stolpe, en såkaldt konge. Også korets tagværk, der består af ret spinkelt tømmer, kan meget vel være det oprindelige. De i alt syv spærfag har højt siddende hanebånd og to krydsende bånd. Tømmeret er nummereret fra vest mod øst med firkantstik i syd og ridsede stregnumre i nord.

Skibets senmiddelalderlige tagværk består af i alt 19 fag, nummereret i to omgange fra øst mod

vest: stregnumre med huljern i nord og firkantstik i syd. De ni vestre fag har to lag hanebånd og korte spærstivere. De ti østre fag er af en lignende konstruktion, men med skrå stivere; fire spær, nr. 10-13 fra vest, er yderligere styrket med krumme, krydsende bånd. Spærskoene udgøres i nord og til dels også i syd af loftsbjælker, som er afsavet i forbindelse med hvælvenes indmuring (jfr. hvælv).

Arkitektoniske forudsætninger. Allerede Jacob Helms, der som nævnt havde en anden opfattelse af forholdet mellem korparti og skib, fandt, at korets indre med hensyn til dateringen »nærmest måtte henvises til midten af det 13. århundrede«.³⁰ Han var ligeledes den første til at pege på korpartiets slægtskab med et af vore fineste ungotiske teglstensbyggerier, klosterkirken i Løgum; en jævnførelse, der fulgtes op af Francis

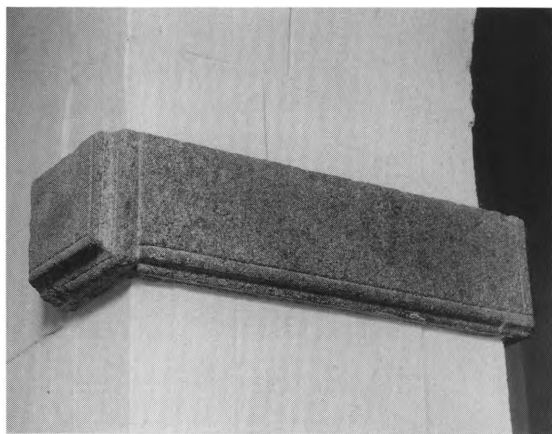

Fig. 28. Nordre korbuekragbånd (s. 1926). NE fot. 1982. – *Nördlicher Kämpfer des Triumphbogens.*

Beckett i »Danmarks Kunst« 1924 (I, 164). I cisterciensernes kirke i Løgum er korgavlens tre-koblede vinduer rundbuede forneden, mens de øvre er svagt spidsbuede, og deres åbninger indfattes af rundstave, snart med og snart uden skaftringe, sådan som det også ses i Brøndum. Specielt fremhævede Helms ligheden mellem blændingsfrisen i Løgums vestvæg og det rundbuede blændingsgalleri forneden i Brøndums apsisrunding, samt overensstemmelsen mellem de granithugne hvælvslutsten i Løgums korkapeller og i Brøndum. Disse slutsten, i sig selv et typisk træk for overgangstidens hvælvbyggeri,³¹ svarer for to af Løgumhvælvenes vedkommende³² nøje til de to (ens) slutsten i Brøndum (fig. 19). I begge tilfælde er der tale om terninger med afrundede hjørner og cirkulære flader, der træder frem som små lave cylindre.

Lighederne – helt ned i sådanne detaljer – peger klart på en forbindelse til byggeriet i Løgumkloster. Cistercienserkirken her var imidlertid ikke stiftets eneste indfaldsport for de nye unggotiske byggeformer, som i disse år trængte ind fra Rhinlandet og Westfalen.³³ En endnu større og nærmere byggeplads fandtes i stiftsbyen Ribe, hvor domkirken i årene o. 1225-50 blev færdigbygget med vestparti, hvælv og større højkirkevinduer (se s. 254ff.), alt under anvendelse af netop de byggeformer, som vi møder i Brøndums korparti, og i samme kombination af tufsten, tegl og granitkvadre.

Arkitekturen i Brøndum synes altså at fremstå som et sjældent eksempel på, at Løgums og Ribes unggotiske arkitektur med dens rigt artikulerede byggeformer har inspireret byggeriet på sognekirkerne (jfr. også Hviding kirke, DK.Sjyll. s. 1133ff.). Efter al sandsynlighed må byggeledelsen i Brøndum – tillige med visse nøglehåndværkere – være lånt direkte fra Løgum eller Ribe (efter færdiggørelsen af domkirkebyggeriet?). Men på byggepladsen i Brøndum har også virket stenhuggere, som var oplært i og fortrolige med egnens lokale romanske arkitektur i granit og i tuf. Det ses af de dekorative detaljer i skibets vinduer, der har nøje paralleller i nabokirkerne, og det ses af vestportalens løveprydede tympanon og den granithuggede døbefont, der er fine prøver på jyske, romanske granitarbejder. Med kirkens datering til 1240'rne foreligger der nu en tidsfæstelse af et fornemt unggotisk landsbykirkebyggeri. Dateringen viser tillige, at egnens almindelige kirkebyggeri og den jyske granitkunst må have udfoldet sig på sit højeste endnu ved midten af 1200'rne.

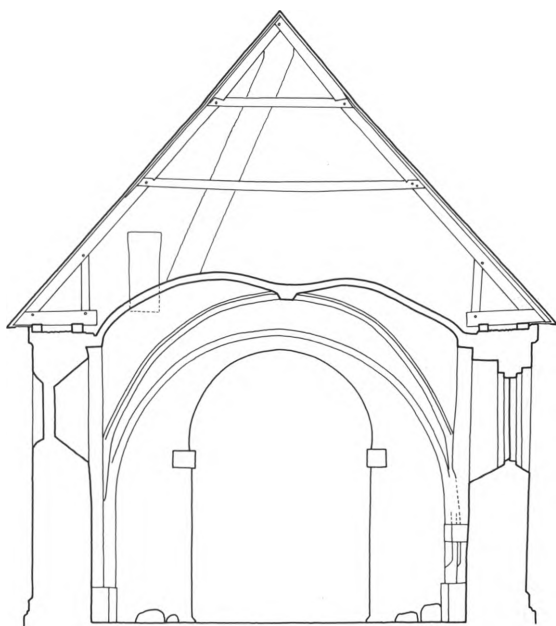

Fig. 29. Tværsnit 1:150 gennem skib, set mod øst. Målt af Henrik Jacobsen 1979, tegnet af Marianne Nielsen 1990. – *Querschnitt durch Schiff nach Osten.*

Fig. 30. Indre set mod øst. NE fot. 1982. – *Innenansicht nach Osten.*

MIDDELALDERLIGE ÆNDRINGER OG TILFØJELSER. De tre tilbygninger, sakristi, våbenhus og tårn, er kommet til hen imod middelalderens slutning. Da det ikke er muligt at fastslå de enkelte arbejders indbyrdes kronologi, vil de blive beskrevet fra øst mod vest. Skibet synes længe at have stået med fladt træloft. Ifølge den dendrokronologiske analyse blev loftsbjælkerne fornyet i 1450'erne, og det er ikke usandsynligt, at hvælvene først er indmuret i det følgende århundrede, måske umiddelbart forud for den kalkmalede udsmykning, der tidligere bar årstallet 1592 (jfr. †kalkmalerier nr. 3).

Forud herfor eller samtidig hermed blev gennemført en række *vinduesudvidelser*, der gav såvel korpartiet som skibet en ensidig belysning fra syd. I apsis blev det søndre vindue gjort større

ved indsættelsen af en ny ramme og de to nordre tilmuret. Korets belysningsforhold er ændret senest i forbindelse med sakristiets opførelse, da nordsidens åbninger blev lukket. Samtidig, hvis ikke før, blev det østre af sydsidens to vinduer udvidet. Udvidelsen af skibets sydvinduer var foretaget nogen tid før hvælvenes indmuring. I det indre kom de nye, store åbninger til at stå med uregelmæssige, smigede sider, dækket med flade buer. Vinduernes form låstes fast ved hvælvbyggeriet, idet de smalle, spidse skjoldbuer er ført forbi vinduernes øverste del.

Sakristiet ved korets nordside, et smukt sengotisk hus, er nederst bygget af kvadre, hovedsagelig fra koret, heriblandt skråkantsoklen, som er brugt i gavlen, samt de ovennævnte fire vinduessten, to sålbænke udvendig i vestmuren

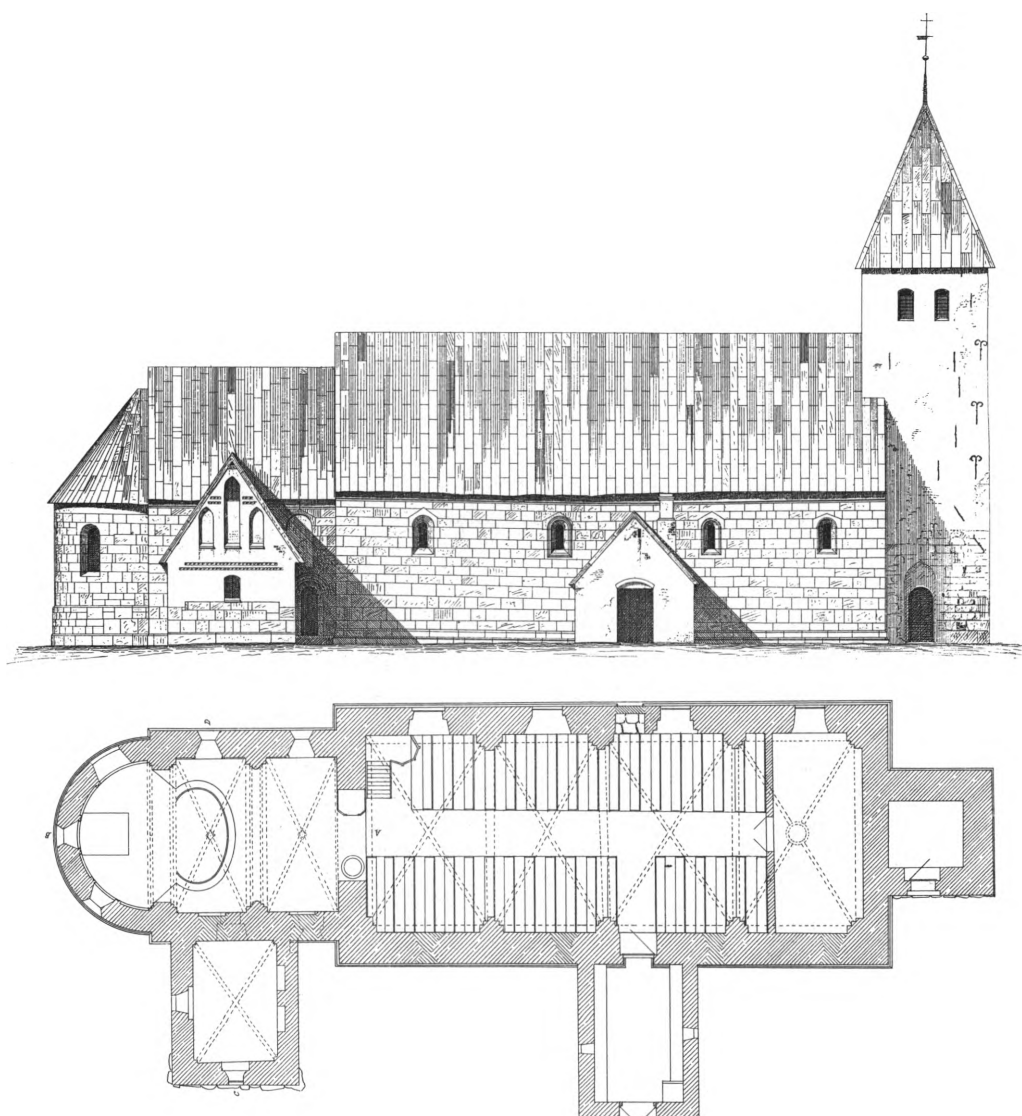

Fig. 31-32. Opmålinger 1:300 af V. Ahlmann 1891. Efter Jydske Granitkirker. 31. Kirkens nordside. 32. Grundplan, syd opad. – 31. *Nordseite der Kirche*. 32. *Grundriss. Süden nach oben*. 1891.

og to overliggere indvendig i samme mur. Herover er muren af munkesten, afsluttet med to savskifter under murkronen og i gavlen. Gavlspiden prydes af tre spidsbuede højblændinger. Ved sakristiets opførelse dækkedes præstedørens østre karm, der er frilagt igen i forbindelse med dørens genåbning. Der er adgang fra koret via en fladbuet dør. To fladbuede vinduer, i øst og i nord, er muligvis udvidet i lysningen ved indsættelsen af støbejernsrammer 1862. Indvendig har rummet gulv af røde mursten og dækkes af et lavt krydshvælv med kvartstens ribber, ud-

springende fra halvtenspillen i hjørnerne. I sviklerne er der fire små spygatter, i vestvæggen to fladbuede nicher.

Sakristiet tjente i 1700'rne ³⁴ som »skriftekammer«. Sognepræsten, Thomas Huulegaard, klagede 1786 over, at kirkeejerne, Søren Christensen Spangsberg i Ugelvig og Christen Lycke Spangsberg, Sønderriis, benyttede rummet som materialkammer og uden hans vidende havde fyldt det med kalk og tømmer. Under en reparation af tårnet havde arbejdsfolkene haft deres senge, kister og logi i sakristiet. Ved provstens

Fig. 33. Indre set mod vest. NE fot. 1982. – *Innenansicht nach Westen.*

mellemkomst indvilligede kirkeværgerne i, at det opmagasinerede bly blev fjernet og kalken lagt op i et hjørne, så sakristiet igen kunne bruges som hidindtil.¹¹

Våbenhuset foran skibets norddør er et anonymt hus uden daterende detaljer. De relativt tynde mure er af munkesten. Eneste udsmykning er en falsgesims over langmurene, der i midten hver har et fladbuget vindue. Vinduerne var tidligere noget mindre og forskudt i forhold til hinanden (jfr. fig. 32). Den ligeledes fladbugete dør er noget udvidet. Ved en restaurering

1982 (arkitekterne Richard Aas og Rolf Graae) fik huset nyt bjælkeloft og nyt klinkegulv, og murede bænke langs væggene blev ommuret. Rummet var 1791³⁵ uden loftsbeklædning, således som det i ældre tid ofte var tilfældet med de sydvestjyske våbenhuse. En nu nedbrudt *†kamin* i det nordvestre hjørne med skorstenspipe gennem vestre tagflade (jfr. fig. 31 og 32) benyttedes ifølge J. Helms³⁶ til blystøberarbejde.³⁷

Tårnet er nært beslægtet med det i Skast (jfr. s. 1889), men adskiller sig ellers fra egnens kirketårne, idet tårnrummet er uden forbindelse med

skibet. Murene er rejst af munkesten over et større parti granitkvadre, hentet ud af skibets vestgavl fra sokkel til tagspids. Østmuren hviler på skibets gavl og på en høj, rundbuet aflastningsbue. Skibets nedre, profilerede sokkelled er brugt i vest, skåkantledet i syd. Blandt kvadrene, der når op i 4 meters højde, er som nævnt vestportalens tympanon, der er indmuret i vestsiden, samt en rundbuet vinduesoverligger. Sydmuren og vestmuren er delvis muret om og skalmuret 1871⁸ og præges ligesom de øvrige murflader af mange sortmalede jerndrager, heriblandt årstallet »1871« i sydmuren. Tidligere sås også årstallet »1786«.³⁸ Der er adgang til det fladloftede tårnrum, der bruges som materialrum, gennem en rundbuet dør i nord, anbragt i et spidsbuet spejl, svarende nøje til den tilmurede dør i Skast. I mellemstokværket, hvortil man kommer ad en tømret trappe, er sydvæggen muret om med nyere sten. I vestsiden er et fladbuet vindue, i øst en dør til skibets tagrum. Det lave klokkestokværk har seks fladbuede, indvendig faldede glamhuller, to i nord og syd, et i øst og vest. Kirken dækkes af et firesidet, blyklædt *pyramidespir*. Tagværket er nyere, og her er fastgjort en *blyplade* med indskriften »NM 1876«. Spiret, der tjente som sømærke (jfr. vindfløj), kendes tilbage til 1700¹⁹ og kan meget vel være tårnets oprindelige tagform.

Skibets fire fag *krydshvælv* adskiller sig fra egenens gængse form, hvilket kan skyldes, at de – som nævnt ovenfor – stammer fra en anden tid. 1500'ernes slutning. Hvælvene har halvtstens kapper og højryggede, profilerede ribber og hviler på faldede hjørne- og vægpiller, spidse skjoldbuer og på runde gjordbuer. Også de bredt spændte buer i øst og vest er runde. De østre piller er rejst på et par murede klodser, formodentlig rester af sløjfede *†sidealterborde*. Pillernes vederlagsmarkering består af retvinklede »hulled« mellem 1. og 2. fag og to udkragede skifter, adskilt af et almindeligt skifte i de fire vestre piller. Begge former er fremmede for egnen. Usædvanlig er også en *cirkulær åbning* i vestre fags toppunkt med et tværmål på 40 cm. I åbningen, der knap er stor nok til at være et »mandehul«, sås ifølge Ole Søndergaard 1927 tydelige

slidspor af reb. Det er således muligt, at hullet har været brugt i forbindelse med klokkeringning. I Århus amt findes en række lignende huller, bl. a. i Kolt og Mårslet (DK. Århus, s. 2179 og 2257).

Et *†materialkammer* i skibets vestende (jfr. fig. 32), adskilt fra kirkerummet ved en helstensmur med »gesimser og ornament«,⁸ er muligvis blevet indrettet efter 1786, da kirkeværgerne en tid benyttede sakristiet som oplagingsplads. Rummet, der blev sløjfet 1902 af hensyn til orglet, var 3,5 m dybt og tilgængeligt via en fløj dør midt i skillevæggen. Synet påbød 1886, at væggen blev malet med »gul stenfarve«.

VEDLIGEHOLDELSE OG ISTANDSÆTTELSE. Af et syn afholdt i kirken i foråret 1668²⁰ kan man udlede, at hele kirken havde *blytag*, således som det stadig er tilfældet. Som nævnt ovenfor brugte man endnu i 1860'erne en kamin i våbenhuset (se ovf.) til omstøbning af bly. Ifølge et kirkesyn 7. juni 1700¹⁹ skulle der indkøbes nye brædder til lofterne i våbenhus og tårn samt 1500 mursten til reparation af murene. Udbedringen af en revne i koret mellem hvælv og mur, der havde været der i mands minde, skulle overlades til »forstandige og forfarne murmestre«.

Vinduerne i kirkens sydside fik 1872 rundbuedør – *†fobjensmurede hestetod* for karme af træ. 1882 påbød provsten, at granitkvadrene i tårnets nedre del og omkring norddøren og korbuen skulle renses for kalk.

Den *antikvariske interesse* for Brøndum kirke var indtil o. 1870 i første række knyttet til de kalkmalede bispeportrætter (se *†kalkmalerier* nr.

4), der nævnes i såvel Hofmanns *Fundationer* 1759 som i Pontoppidans *Danske Atlas* 1769. Det var således de overhvidtede portrætter, der var målet for arkitekt N. S. Nebelongs besøg i kirken 1843 i forbindelse med hans arbejder på Ribe domkirke. Jacob Helms betegnede 1873 kirken, der 1865 var blevet tegnet af Jacob Kørnerup, som en stor velbygget kvaderstensbygning, »den anseeligste landsbykirke i herredet og i det hele i omegnen«, men først i forbindelse

Fig. 34. Kirken set fra sydøst o. 1900. Hude fot. – *Südostansicht der Kirche.*

med V. Ahlmanns opmålinger og undersøgelser 1889 gik kirkens storhed og egenart op for Helms, der som nævnt behandlede den indgående i *Danske Tufstenskirker*, 1894. H. Storck, der havde fulgt Ahlmanns opmålinger, medtog 1903 Brøndum kirke i værket om *Jydske Granitkirker*.

Forinden havde Randersarkitekten F. Uldall 1886 udarbejdet et forslag (jfr. fig. 13) til præstedørens genåbning og en retablering af vinduerne i korets sydside. Forslaget blev det følgende år godkendt af kongelig bygningsinspektør Winstrup, og det var udførelsen af disse arbejder, som bl. a. krævede en opretning og omsætning af korets sydmur, der 1888-89 ledte til fundet af korbhvælvenes unggotiske kalkmalerier.

Kirken står i dag præget af en *hovedrestauration* 1958-60 ved arkitekterne Rolf Graae og Richard Aas. Herunder ændrede man vinduesforholdene: apsidens søndre vindue fik sin gamle

form, og de to øvrige apsisvinduer blev genåbnet. I skibets nordside fjernede man tilmuringen i de romanske åbninger, der herefter står som udvendige nicher, de to østre tillige som indvendige nicher. Vinduerne i skibets sydside, der 1927 var blevet indfattet i granit, blev ændret så de korresponderer bedre med korets åbninger. De nye vinduer, med blysprosser, sidder i falsede, rundbuede åbninger, muret af tegl og hvidtet. Indvendig blev væggene afbanket for puds, hvorunder sporene efter den tilmurede vestportal kom for dagen. Gulvet, der i koret var beklædt med træ, blev lagt med håndstrøgne, røde teglsten. Af hensyn til blændingsgalleriet i apsis blev gulvet i kirkens østende sænket ca. 30 cm, så niveauet nu overalt er det samme.

Indvendig er alt hvidkalket med undtagelse af korbuekragbåndene. Udvendig er den velholdte kirke fremdeles tækket med bly. Granitfladerne står blanke, mens tilbygningernes murstenspar-

tier er hvidtede. Også apsidens øverste skifte samt langmurenes romanske gesimser er hvidtede, dog ikke over korets sydside.

Opvarmning. Provsten mente 1896, at kirken på grund af sin »monumentale karakter« måtte have et særligt varmeapparat og ikke opvarmes af en almindelig kakkelovn. En varmeovn, opstillet 1898 i skibets nordøstre hjørne og prøvefyret af baneingeniør Götzche, gav imidlertid ikke tilstrækkelig med varme. Et nyt varmeapparat leveredes 1916 af Hess i Vejle. Det blev 1932 erstattet af en kalorifer, der ved sidste hovedrestauration er afløst af gulvvarme fra et olie-fyr, installeret i ligkapellet.

Vindfløjen over tårnet, der ifølge sin indskrift er opsat »1876«, er fastgjort på en lang stang med en kugle og afsluttet i et kors. Tidligere bestod spiret alene af en *†kobberkugle* (jfr. fig. 4), der tjente »de søfarende til efterretning«. ³⁴ Da spiret var nede 1806 målttes den blyklædte jernstang til 1,3 m og kuglens diameter til 15 tommer (40 cm). ¹¹ Admiralitetet påbød samme år, at spiret blev genopsat, »da denne kirke er sømærke«. ³⁹

†Glasmalerier. Ved harpning af gulvfylt fortrinsvis fra koret fandtes 1959 ca. 50 småstumper og enkelte hele *smårunder af middelalderligt glas (fig. 35). Glasset var ret nedbrudt, men på enkelte stykker sås endnu malede, senromanske perlestave og firpasborter, i gråsort. ⁴⁰

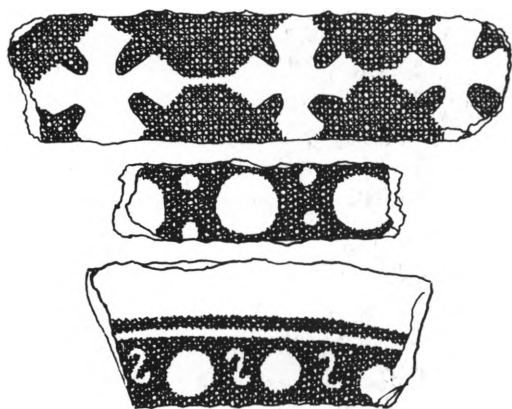

Fig. 35. Tre stykker vinduesglas med senromansk ornamentik (s. 1934). Ugennemsigtigt glas med gråsort bemaling. Tegnet af Birgit Als Hansen, 1:1. Efter Hikuin 1974. – *Drei Stück Fensterglas mit spätromanischem Ornament.*

KALKMALERIER

Koret har i apsisbuen og på hvælvene bevaret fornemme kalkmalerier fra o. 1275, mens et indvielseskors i korbuen stammer fra sengotisk tid. Andre dele af den tidliggotiske korudsmykning er nu overkalket, og det samme gælder flere hovedsageligt efterreformatoriske bemalinger, hvoraf dele har stået fremme endnu til tiden henimod 1800.

Ifølge Hofmanns *Fundationer* 1759 var kirken siren med en del Ribebispers portrætter, ⁴¹ der 1766 blev nærmere beskrevet af præsten. De da kun delvis bevarede malerier af Ribebisperne fra reformationen fandtes i apsidens blændarkader og på korets vægge. Mest maleri sås i korhvalvene, men noget også i skibet, hvor der skulle have været en del mere på væggene, som nu var overkalket. ³⁴ Pontoppidans *Danske Atlas* omtalte 1769 de malede Ribe-bisper, ⁴² af hvilke nogle endnu stod fremme 1791. Præsten nævner da endvidere en række andre motiver, tydeligvis efterreformatoriske, ligesom han over korbuen læste en indskrift med årstallet 1592.

Alle malerier var overkalkede 1843, da bispemalerierne på provstens foranledning anmodede Oldsagskommissionen om at sende arkitekt N. S. Nebelong, der da arbejdede på Ribe domkirke (jfr. s. 344f.), til Brøndum kirke for der at efterspore gamle malerier, som formodedes at skjule sig under kalken. Han besøgte kirken samme år og prøvede at få bispemalerierne frem, men uden held, da muren var meget fugtig, og hvidtningen »dygtig indgneden i malerierne«. Afdækningsredskabet, en stump kniv, fik ganske vist kalken til at springe af nogle steder, men farverne var så udgnedne, at der efter Nebelongs mening ikke ville kunne blive malerier ud af det. Efter denne »undersøgelse« blev væggene o. 1855 grundigt nypudsede, idet alt gammelt puds angiveligt skulle aftrives og afhugges, så væggene kunne pudses jævne og glatte. ⁴³

I sommeren 1865 kom malerier til syne på sælsom vis, idet der fra blystøberarbejde i våbenhuset trængte røg ind i kirkerummet, hvor fugten fik kalkmalerier til at træde frem bag kalken. De sås både hist og her i skibets hvælvinger og i

Fig. 36. S. Laurentius' martyrium, kalkmaleri fra o. 1275 i korets vesthvælv (s. 1937). NE fot. 1982. – *Das Martyrium des hl. Laurentius. Gewölbemalerei im westlichen Chorgewölbe um 1275.*

særdeleshed i koret, hvor der nævnes tydelige spor af »engle- menneske- og dyrebilleder, såvelsom stjerner, blomster og andre figurer«. Hændelsen kom i aviserne og gav anledning til ønsker om, at de fundne kalkmalerier kunne »restitueres«, og kirken således ved bistand af sagkyndige kunstnere kunne sættes i sin tidligere stand. Foreløbig nøjedes præsten dog med at spendere et halvt læs tørv, hvorved man kunne gentage »forestillingen« for adskillige tilskuere.⁴⁴ En egentlig afdækning blev først foretaget

1890 af J. Magnus-Petersen, der frilagde de tidliggotiske malerier i korets hvælv. Han fastholdt

det fundne i tre akvareltegninger (jfr. fig. 39), inden alt året efter blev kraftigt opmalet, ligesom den konstaterede ornamentik på hvælv og rundstave blev rekonstrueret i hele koret (jfr. fig. 51). I de følgende år skete alvorlige fugtskader på malerierne som følge af kortagets misligholdelse, der gentagne gange påtalt af Nationalmuseet. Problemerne blev afhjulpet ved en fornyelse af taget 1907, og 1916 lod kirken malmester Hansen fra Esbjerg opfriske udsmykningen, som synet herefter fandt »restaureret smukt og forsvarligt«.⁸

En renæssanceudsmykning i skibets hvælv, som var kendt 1894⁴⁵ og delvist frilagt i første

Fig. 37. Udsnit af korkhvælv med ribber og buer under istandsættelse samt kalkmalerier o. 1275 (s. 1938). Tage E. Christiansen fot. 1958. – *Ausschnitt aus Chorgewölbe mit Rippen und Bogen bei der Restaurierung 1958. Gewölbemalereien um 1275.*

fag 1916, blev 1927 fuldt afdækket og opmalet af Ole Søndergaard. Han frilagde og konserverede tillige et sengotisk indvielseskors samt nye dele af den tidliggotiske udsmykning i apsisbuen (jfr. fig. 38), mens andre fragmenter i koret atter overkalkedes. Her udførte Ole Søndergaard selv et maleri af fire basunengle, svævende i apsis-hvælvingen over altertavlen. Englene er atter blevet fjernet ved den seneste restaurering 1958, foretaget af Olaf Hellvik. Det samme gælder den 1927 restaurerede udsmykning i skibet, mens korets tidliggotiske malerier i vidt omfang er blevet renset for tilmalinger og genkonserveret.

1) En *tidliggotisk* udsmykning fra o. 1275, malet på en pudset bund, synes at have omfattet hele det hvælvede korparti (fig. 36-40). Den for helheden væsentlige ornamentale dekoration af hvælv, vinduer og vægge, der stod fremme som rekonstruktion i årene 1891-1958, giver sig nu i *hvælvene* alene til kende ved maledes, til dels for-

nyede toprosetter med bladranker og tilsvarende frodigt bugtende ranker med trekløverblade i et par af sviklerne. Af figurmaleri er på hvælvfladerne bevaret dele i fire kapper, nu i væsentlig grad renset for opmalingerne 1891 og 1916, men endnu med adskillige af Magnus-Petersens suppleringer.

I *korets østfag* ses i nordkappen den opstandne Kristus, der åbenbarer sig for Maria Magdalene (fig. 38). Hun knæler til højre med hænderne løftet tilbedende mod den meget store Kristus, der hæver sin højre hånd til hilsen, mens han med den venstre bærer sejrspanen og løfter op i sin lange, folderige kappe. Bortset fra ansigtet synes Kristusfiguren nogenlunde velbevaret med korsglorie og rødbrun kappe med grønt for. Maria Magdalene derimod er ifølge Hellvik nymalet udover en del af glorien. Hun fremtræder som på Magnus-Petersens akvarel iført hvidt hovedklæde, rødbrun kappe og en grøn kjole, hvoraf ærmerne ses. Bag Kristus et stiliseret træ. Figurene har blå baggrund og står på en stribe lysebrun jordsmon, hvorunder billedfeltet afsluttes af en smal blå kantbort. I sviklerne ses en løve (i vest) og en hund, begge er udført i rød kontur og må vistnok i alt væsentligt henføres til Magnus-Petersens pensel. I østfagets vestkappe ses i den nordre svikkel en knælende kvinde, vendt mod kappens midte og klædt som Maria Magdalene (jfr. fig. 38). Figuren mangler glorie og er blevet opfattet som en verdslig stifterinde;⁴⁶ men da der næppe er fundet noget originalt af hoved og hænder, må tolkningen siges at være meget usikker, ligesom der vel ikke nødvendigvis har været tale om en kvinde. Under figuren ses i hvidt på blå bund en ranke med store trekløverblade. Resten af kappen savner nu maleri. Men i dens sydfølg fremkom 1958 rester af en meget fragmentarisk, samtidig figur, ligeledes vendt mod kappens midte og med armene hævet over hovedet. Ved samme lejlighed sås i sydkappen blegrode rester af ornamentik, der ifølge restaurator var malet på hvælvingens ældste kalklag.

Korets vestfag rummer to scener af S. Laurentius' legende, så fremtrædende placeret, at der kan have været tale om kirkens indvielseshelgen.

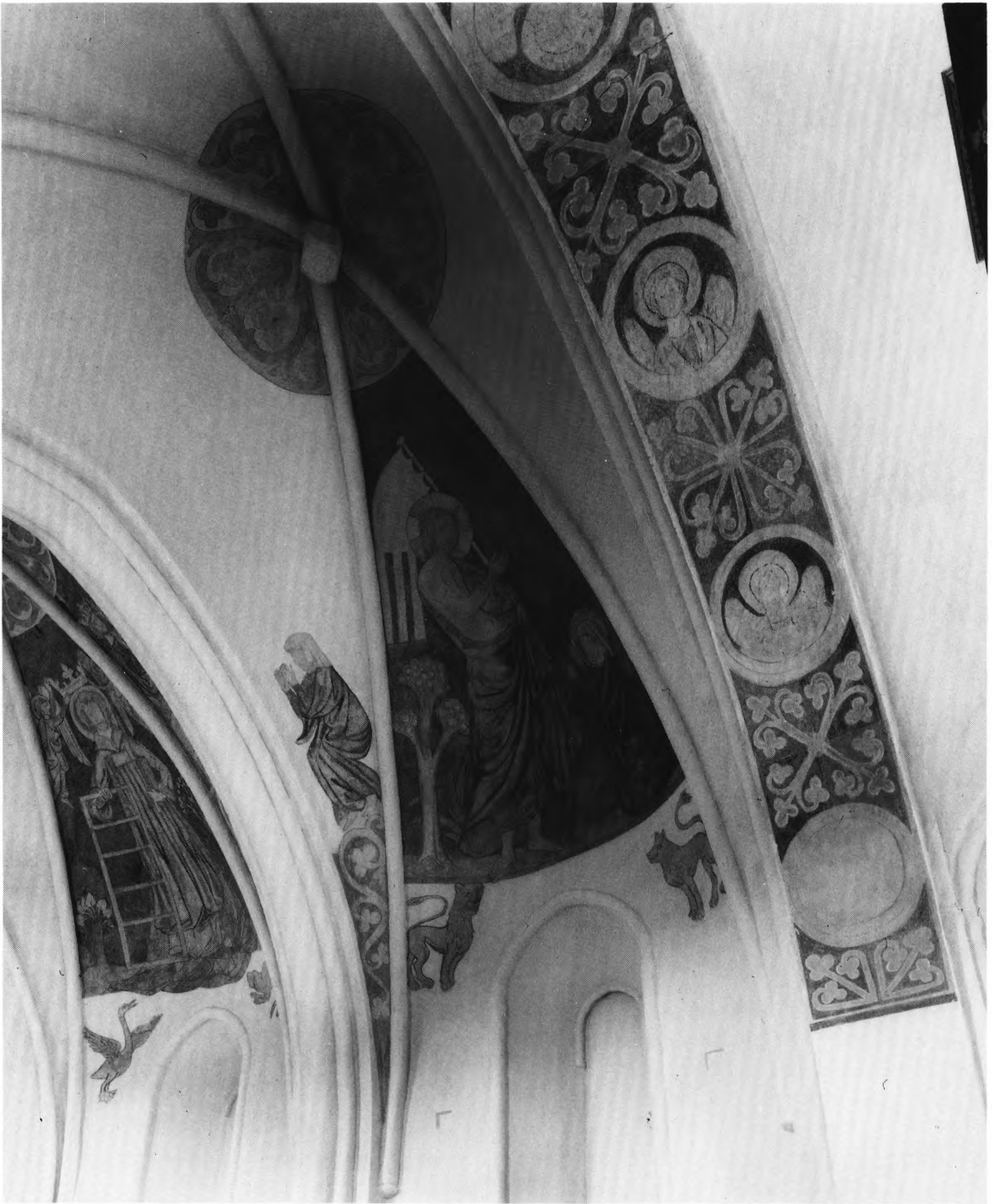

Fig. 38. Apsisbue og korhælvne med kalkmalerier fra o. 1275 (s. 1936). NE fot. 1982. – *Apsisbogen und Chorgewölbe mit Gewölbemalereien um 1275.*

I østkappen ses selve martyriet (fig. 36), Laurentius liggende på risten mens bødler passer ilden og den onde kejser Valerian ser til. Kejseren, siddende i nord med krone og scepter på en prægtig

tronstol, er det bedst bevarede parti. Laurentius er vist nøgen, med glorie og en stor tonsur, der ikke forekommer på akvarellen fra 1890. Bag Laurentius ses konturerne af en engel med ud-

bredte arme og vinger, og ved ristens hovedende (i nord) er en bøddel i gang med en stor blæsebælg, mens en anden bag ham roder op i gløderne. Tre tilsvarende bødler ved fodenden i syd er nymalede 1958, da dette parti fandtes næsten ødelagt af det nedsivende vand. Fornyelsen er foretaget med udgangspunkt i kalken af de svage rester og i Magnus-Petersens akvarel fra 1890, der synes udført på et rimeligt originalt grundlag. Også en ranke i kappens sydflig er ny, malet efter model af den nordre, der i det væsentlige er original (jfr. fig. 37). Maleriets farver er de samme som østfagets, men baggrunden er her en grøn tone, kantborten forneden hvid. Samme grønne baggrundsfarve er benyttet i fagets nordkappe, hvor man ser forherligelsen af S. Laurentius (fig. 39), der står rank og frontal, mens to svævende engle sætter en krone på hans hoved. Helgenen fremtræder i hovedsagen velbevaret, med bog og martyrpalme i den venstre hånd, højre hånd støttende den store rist. Laurentius er iført diakondragt, der ved fødderne danner næsten en pude af knækkede folder, og han flankeres af to stiliserede træer. Under malerifeltet, der savner kantbort, ses i sviklerne en gåsefugl (i vest) og et hundeagtigt dyr, begge i det væsentlige fra 1891.

Apsisbuen (fig. 38) prydes af seks engelmedaljoner mellem palmetagtigt arrangeret bladværk. Dekorationen er for de nedre deles vedkommende kompletteret, men står ellers uden tilmalinger som den mest autentiske del af korudsmykningen. Kun én af medaljonernes glorie-rede engelbuster har bevaret væsentlige dele af ansigtets og hårets tegning, klædefolder m.m. (fig. 40). Andre fremtræder som konturer mod den blå bund, mens de nederste medaljoner er helt tomme. Bladværket står på baggrund af fir-delte røde og blå felter, fra hvis midte udgår vekselvis fire liljeagtige palmetter og fire ranker i form som hjertepalmetter.

Udsmykningens hovedbillede har været et nu forsvundet *†apsismotiv*, der tidligst undersøgt af Magnus-Petersen 1890. Han nævner i apsis-kuplen forstyrrede rester af et maleri, som måtte have forestillet Kristus på himmeltronen med jordkloden i hånden, omgivet af evangelistem-

blemer og ved siderne menneskelige figurer, hvoraf kun spredte rester fremkom.⁴⁷ Dele var atter fremme 1927, da Ole Søndergaard omtaler rester af Kristus i mandorla med evangelistsymbolerne anbragt udenom som i Hagested (jfr. DK. Holbæk s. 533f.) samt i nord rester af to stående, glorieprydede figurer. Mandorlaens størrelse angives til ikke mindre end $3,40 \times 2,60$ m. Atter 1958 stødte Olaf Hellvik overalt, hvor han måtte hugge ud for reparationer i apsis-hvælvet, på »velbevarede farver fra Kristus i mandorlaen«.

Den nu fjernede *†ornamentale udsmykning*, der omfattede hvælvenes bærende led, væggene og vinduernes rundstave, kendes især gennem Magnus-Petersens akvareller og hans rekonstruktioner (jfr. fig. 39 og 51), der i det væsentlige må hvile på fundne spor. Hvælvrubberne og rundstavene omkring korvinduene og i apsidens vinduesgalleri har haft en leddelt dekoration af vekselvis grønt og en rød marmorering på hvid bund. Tilsvarende leddelte bånd fulgte skaktavleagtigt forskudt gjordbuens fals og profiler, idet marmoreringen dog på den kraftige midtvulst var afløst af store røde, fembladede blomsterhoveder på hvid bund. Også rundstaven ved overgangen mellem triumfvæggen og hvælvkappen rekonstruerede Magnus-Petersen med det beskrevne ledmønster, og han angiver på sine akvareller samme mønster som en malet bort langs hvælvenes fødselslinjer til adskillelse mellem kapperne og korvæggene (jfr. fig. 39). På dette punkt fulgte hans restaurering ikke ganske akvarellerne, idet han ved fornyelsen lod enklere, grønne borter markere skjoldbuekan-ten. Herunder har korvæggene haft malede ranker omkring vinduerne (jfr. fig. 39).

Tilforladeligheden af ornamentikkens rekonstruktion kunne i det væsentlige bekræftes 1958, da originale rester kunne frilægges flere steder. De var imidlertid så bortviskede, og nymalingen andre steder så grell i tonerne, at en overkalkning besluttedes.

Stil og datering. Udsmykningen har i hele sin karakter været sammenhørende med arkitekturen (og glasmalerierne?) og kan næppe være udført længe efter fuldendelsen af det smukt hvæl-

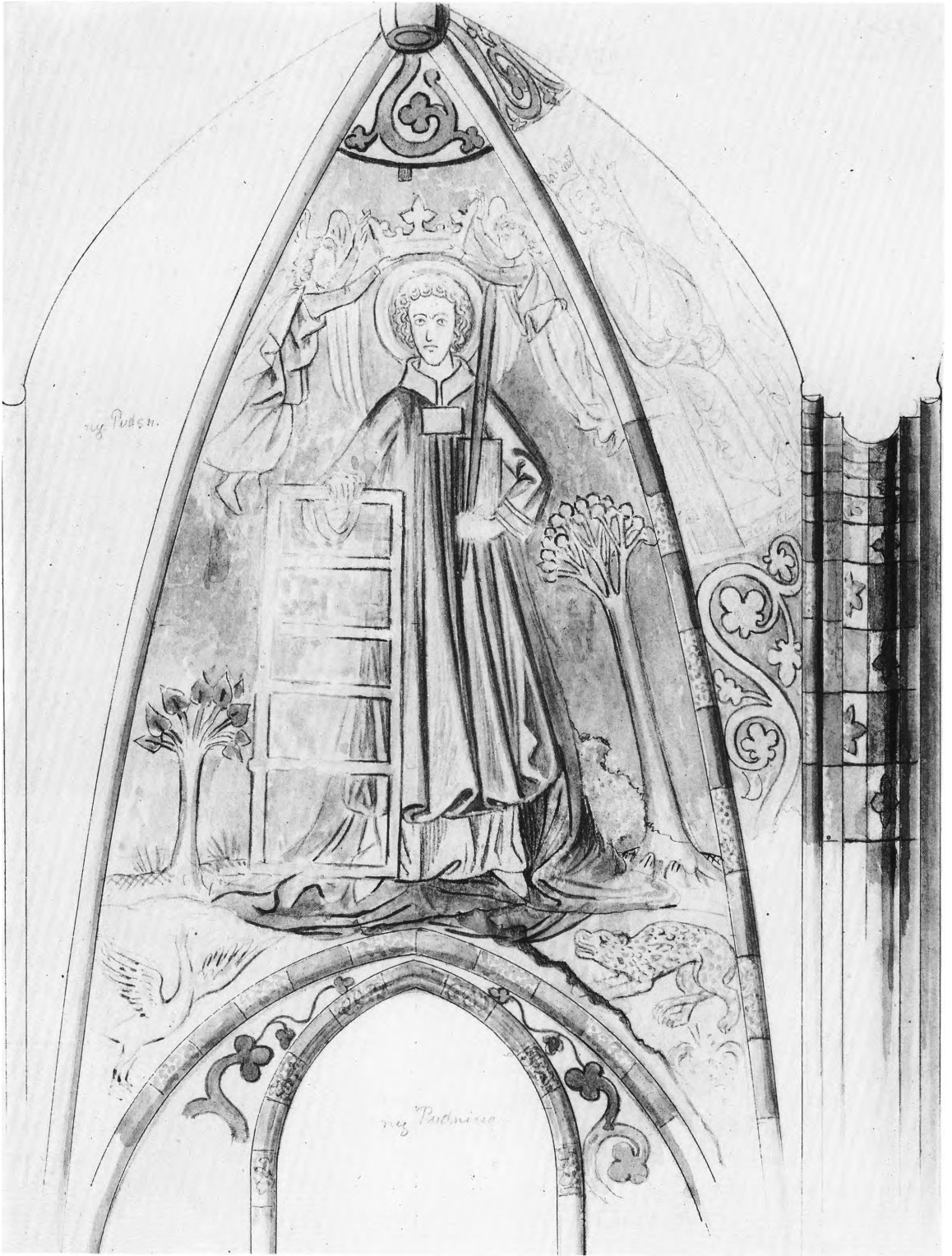

Fig. 39. S. Laurentius' forherligelse, kalkmaleri fra o. 1275 i korets vesthvælv (s. 1938). Efter akvarel af J. Magnus-Petersen 1890. – Die Verherrlichung des hl. Laurentius. Gewölbemalerei im westlichen Chorgewölbe um 1275. – Nach einem Aquarell 1890. –

Fig. 40. Engelmædaljon, udsnit af apsisbueens kalkmaleri fra o. 1275 (s. 1938). NE fot. 1982. – *Engelmædaillon. Ausschnitt aus Gewölbemalerei im Apsisbogen um 1275.*

vede og artikulerede unggotiske korparti midt i 1200'rne (jfr. s. 1927). Ornamentikkens elegante sammenkomponering med rummets arkitektur, hvortil hører bundfarvens raffinerede vekslen mellem blå og grøn i de to hvælv,⁴⁸ har en nærliggende parallel i Ribe Domkirkes hvælvudsmykning fra midten af 1200'rne (s. 381f.).⁴⁹ Figurtegning og farver (bl.a. en fremtrædende spanskgrøn) peger dog på mere direkte sammenhæng med udsmykningen i Gammelsogn kirke (Ringkøbing amt), hvor to kalkmalede scener af Jomfru Marias legende⁵⁰ øjensynligt er udført af samme malere som i Brøndum.

De to kirkers kalkmalerier, der i Danmark står ret alene, må være udtryk for Vestjyllands – og især Ribes – gamle og nære kulturforbindelser i sydvest. Ornamentikkens gennemførte understregning af murværkets artikulering peger vel i almindelighed imod en indflydelse fra det »arkitektoniske« kalkmaleris hovedområde, Rhinlandet og Westfalen, hvor jo også arkitekturen i

Brøndum har sine forudsætninger.⁵¹ I disse områder synes det imidlertid ikke let at finde overbevisende stilistiske sidestykker til figurfremstillingen. Den stående S. Laurentius i Brøndum kan nok jævnføres med diakonfremstillinger i S. Gereon i Köln og på en retabelfløj fra Worms (begge o. 1250), hvor dragterne danner den samme pude af knækkede folder omkring fødderne.⁵² Men de jyske malerier, med deres bevægede og posede klædefolder, er klart mere »moderne«, påvirkede af den ny franske højgotik. Såfremt denne franske indflydelse er formidlet via det vestlige tyske område, kan Brøndums og Gammelsogns malerier næppe være ældre end 1200'ernes to sidste årtier.⁵³ Har påvirkningen derimod været mere direkte vestlig, er det ikke umuligt, at malerierne lader sig datere til århundredets tredje årti.⁵⁴

2) Et sengotisk indvielseskors ses på korbuens sydside, 100 cm over gulvet (jfr. fig. 14). Det har først været markeret med indridsning, og er derefter optrukket med rødt, tvn. 45 cm. Korset er afdækket og suppleret 1927.

†*Kalkmalerier.* 1) O. 1275, sammenhørende med de bevarede tidlig-gotiske kalkmalerier i koret, se ovf.

2) Sengotiske? Oven på apsishvælvingens tidliggotiske Kristusbillede omtaler Magnus-Petersen nogle »sildige, barbariske malinger«, et virvar af streger, som han ville henføre til slutningen af 15. årh.⁴⁷ Resterne (en fremstilling af dommedag?), skal måske ses i sammenhæng med en – ganske vist meget usikker – efterretning om, at man i 1700'rne skulle have kendt til kalkmalerier af helgener, himmerige, helvede m.m., malet »i hvælvingen«.⁵⁵

3) (Fig. 41) efterreformatoriske, i *skibet*, formentlig en sammenhængende dekoration af vægge og hvælv, der rimeligvis skal dateres 1592. 1791 læstes »over korsdøren (korbuens): Matth. XXV,(31). Naar Menniskens Søn kommer A(nn)o 1592«. Tilsvarende fandtes på pillen bag prædikestolen indskriften: »Det Vand, som jeg vil give hannem skal blive en Vand-Kilde i hannem, som udvælder til det evige Liv. Joh. 4,14«. På væggene sås gammeltestamentlige motiver, således Skabelsen ledsaget af indskrif-

ten: »Sex Dage skabte Herren Himlen og Jorden«, samt fremstillinger af uddrivelsen af paradiset og Isaks ofring.⁵⁶ 1766 omtaltes yderligere malerier på væggene i skibet, som da var overkalkede.³⁴ Af disse vægudsmykninger har intet senere kunnet afdækkes, utvivlsomt fordi al kalk her blev hugget ned o. 1855.

På hvælvene frilagdes derimod 1916 og 1927 en hovedsageligt ornamental dekoration, som Ole Søndergaard opmalede og fornyede så hårdt, at man 1958 valgte at tildække den. Udsmykningen omfattede alle fire hvælv. I de tre østligste var dekorationsmønsteret nogenlunde ens. I hvælvenes svikler og toppe var malet luftige mauresker, i hver af kapperne tre til fire store rosetter og et større antal smårosetter, kors og stjerner i vekslende udformninger. Enkle bladrosetter prydede tillige skjoldbuernes undersider og den vestligste gjordbue, mens den midterste ledsagedes af et zig-zag-bånd. Ribberne stod grå og røde, og tilsvarende grå og grå/røde borter kantede skjold- og gjordbuer. Over disses toppunkter prydedes nogle hvælvkapper af et stort englehoved, et sted læstes i store minuskler »ihs« (første fags sydkappe) og to steder fandtes her egentlige figurfremstillinger. I andet hvælvs nordkappe sås Retfærdigheden (fig. 41), vist som en ung kvinde med sværd i venstre hånd, vægt i den højre. I tredje hvælvs vestkappe sås tilsvarende en vinget kvindefigur, der ved afdækningen stod meget svagt. Hun havde udstrakte arme, i den venstre vistnok en lang stav, og ved venstre fod lå et grønt dyr med store ører, der restaureredes som en mellemting mellem en hjort og en drage.⁵⁷ I det vestligste fag indskrænkede dekorationen sig til en rød bort på ribbernes underkant og omkring cirkelåbningen i hvælvtoppen.

Skibets hvælvudsmykning var ifølge Søndergaard malet »på grov kalkpuds uden synderlig hvidtning over«. Af farver nævnes, foruden ribbernes grå og røde, en grøn, en sort og en dyb brun, som især var brugt i den anden hvælving. Her mente restaurator at se en noget sikrere malemåde end i de øvrige hvælv. Malerierne var gennemgående dårligst bevaret i sydkapperne, som helhed allerslettest i tredje hvælving.

Hvælvdekorationen, der må siges at have renæssancekarakter med enkelte elementer af gotisk tradition, har sit nærmeste sidestykke i Vester Nebel kirke, hvor samme maler må have virket (s. 1979 med fig. 11).

4) I koret sås som nævnt i 1700'rne en serie *bispemalerier*, der – såfremt de er kommet til samtidig – må være udført i årene o. 1650. Ribebisperne var malet i apsidens rundbueblændinger og på de tilstødende korvægge: »fra altertavlen på den østre og nordre side og fremdeles omkring«. Videre kunne præsten 1766 oplyse, at bisperne var malet »med vandfarve« og i »fuld postyr«, hver med sit navn anført på latin, flere også med titlen »Super(intendens) Rip(ensis)« (biskop af Ribe). 1766 nævnes følgende portrætter: Bag altertavlen sås to uden navn. Den første lutherske bisp, »M. Johannes Vandalus« (Johan Wenth eller Wandal, 1537-41) betegnedes som udslettet, herefter nævnes en uden navn og halvt udslettet (Hans Tavsens?, 1541-61), videre »Paulus Matthiæ 1561« (Poul Madsen 1562-69), der var noget beskadiget, en uden navn og meget beskadiget (Hans Laugesens?, 1569-94), »Petrus Hegelius, Super. Rip.« (Peder Hegelund 1595-1614), »D. Janus Dionysius Jersinus Superintendentens Rip.« (Jens Dinesen Jersin 1629-24), »D. Ericus Monradus Superint. Ripensis« (Erik Monrad, 1643-50), »D. Johannes Borchardus Superintend. Ripensis« (Hans Borchardsen 1635-43), »D. Ivarus Ivari Hemmetæus. Sup. Ripens.« (Iver Iversen Hemmet, 1614-29). Sluttelig nævnes 1766 et udslettet portræt, malet over degnestolen (d.v.s. på sydvæggen) samt over præstekonens stol (vist overfor på nordvæggen) en mand, der af indberetteren antoges for en præst. Navnet, der havde stået på en lille tavle, var udslettet. Yderligere nogle portrætter skal 1766 have været overkalkede, således et af en vis Kristen Høst.³⁴ Der må have været tale om sognepræsten Kristen Høst i Lunde og Ovtrup (1573-1631), tillige provst i Vesterherred, eller eventuelt om hans søn af samme navn – også han præst i Lunde-Ovtrup (1631-46).⁵⁸

Atter 1791 omtales stiftets biskopper, malede i legemsstørrelse, sorte på den hvide væg.⁵⁶ De sidste dele af udsmykningen blev som nævnt

Fig. 41. Udsnit af $\ddagger$ kalkmalerier, formentlig fra 1592, i skibets andet hvælv fra øst (s. 1944). Ole Søndergaard fot. 1928. – *Ausschnitt aus $\ddagger$ Gewölbmalereien im zweiten Ostjoch des Schiffes, wohl 1592.*

overkalket få år efter, og stort set alt må være blevet hugget ned o. 1855. I hvert fald har gentagne, senere afdækningsforsøg været forgæves, selv om især Ole Søndergaard ledte flittigt 1927. Han fandt i apsidens nordligste blændarkade et enkelt farvespor, som kunne stamme fra et figurbillede. Blændingen og dens nabo havde endvidere rester af et spinkelt ornament omkring yderkanten, og på korets østvæg sås spredte grå og sorte farvespor.

Da den seneste, afbildede Ribebisp synes at have været Johan Monrad (1643-50),⁵⁹ må de sjældne bispemalerier rimeligvis være kommet til omkring midten af 1600'rne. Serien er efter al sandsynlighed udført på foranledning af sognepræsten og provsten Jon Madsen (1624 – o.1658), der 1638 havde ladet den nuværende altertavle

opsætte og pryde med tilsvarende latinske påskrifter (jfr. ndf.). I så fald må malerierne være udført mellem 1643 og 1658, og man kunne vove det gæt, at den formodede præst, malet over præstekonens stol, har været Jon Madsen selv. Serien må vel være inspireret af de portrætgallerier af bisper og præster, der ved denne tid var almindelige i tyske kirker, og som kendes fra en del danske købstadskirker, hvor tysk indflydelse gjorde sig gældende. En direkte impuls kan meget vel have været den o. 1639 anlagte serie af bispeportrætter i Ribe, der dog ikke oprindelig havde plads i domkirken, men derimod i bispegården (s. 483).

Bispebillederne i Brøndum har siden 1700'rne givet anledning til den urigtige formodning, at der i 15-1600'rne havde været afholdt landemo-

der i Brøndum kirke (jfr. s. 1911). Den malede korudsmykning synes imidlertid i den grad skabt for en synodal forsamling, at man må spørge sig, om ikke den er udført som ramme om de provstivise præsteforsamlinger, der fandt sted under forsæde af herredsprovsten og bispen. Sådanne møder, der omfattede prædiken, teologiske samtaler, prøvning af ungdommen m.m., henlagdes gerne til en af herredets kirker.⁶⁰ Man kunne udmærket tænke sig, at Jon Madsen som provst har forlagt møderne til sit eget hovedsogns prægtige korrum og derfor ladet det smykke med de ærværdige bisper og provster.⁶¹

5) 1927, i apsishvælvingen, fire basunengle malet af Ole Søndergaard. Overkalket 1958.

INVENTAR

Oversigt. Det righoldige inventar omfatter adskillige middelalderlige stykker. I særklasse står det smukke og meget sjældne altersølv, der rimeligvis er anskaffet til kirkens indvielse midt i 1200'rne (kalken stærkt fornyet), og som meget vel kan være importeret fra Frankrig eller England. Oprindelig er også døbefonten, hvis rand er forsynet med små indvielseskers og tegn, der må opfattes som sjældne eksempler på græske bogstaver (angivende navnene på de fire Paradisfloder), samt en romansk helgengrav, nu genanvendt i et senmiddelalderligt alterbord. Fra sengotisk tid stammer endvidere alterstagerne og et korbuekrucifiks, mens en jernbunden dørfloj snarest er fra anden halvdel af 1500'rne.

Rummet domineres af inventar fra renæssancetiden. De vidtgående fornyede stolestader er fra o. 1585, alterpanelet fra o. 1600, og prædikestolen ifølge indskrift opsat 1617. Altertavlen er et stort og flot arbejde fra Vardesnedkeren Jens Olufsens værksted, opsat 1638 af præsten og provsten Jon Madsen, der også må være ophavsmanden til de få år senere bispemalerier på væggene omkring den (jfr. †kalkmalerier nr. 4). Til hans korindretning, med en overflodighed af latinske sentenser, synes endvidere at have hørt en †fontehimmel. 1700'rne er repræsenteret af en *pengetavle (i Esbjerg Museum) samt ved alterkalkens fod og bæger, der er fornyet 1752, formentlig af Jens Terckelsen Ørrenstrup i Varde.

Farvesætning og istandsættelser. Inventarets staffering er i alt væsentligt fra den seneste restaurering

1959, afstemt af Paul Høm, der samtidig udførte nye malerier på guldgrund til altertavle og prædikestol. Bag malerierne findes et ældre sæt billeder, hovedsagelig udført af maler Toft Møller fra Guldager ved en restaurering 1846-47, da kirken øjensynligt fik †pulpitur, og alt maledes i lyse toner. I 1880'rne blev stoleværket næsten helt fornyet og egetræsmalet. Ved en restaurering 1916, betalt af en Esbjerg-fabrikant, som var barnefødt i sognet, tog malermester Jørgen Hansen fra Esbjerg sig ublidt af altertavle og prædikestol, der efter afætsning blev malet i spragledede farver. I forbindelse med en istandsættelse af kalkmalerierne 1927 (jfr. ovf.) nymalede Ole Søndergaard tillige krucifikset og det nævnte †pulpitur, hvis brystningspanel han forsynede med apostelmalerier og scener fra Kristi liv. Efter pulpiturets nedtagelse 1959 er panelet med Søndergaards malerier opsat i tre dele på skibets nordvæg.

Alterbord, sengotisk, af munkesten, 155 × 102 cm, 130 cm højt, i apsiden, 75 cm fra østvæggen. Bordet fremtræder siden 1959 reduceret og normaliseret, foroven forsynet med et rulskifte, der danner bordplade. Midt heri er nedlagt en granitplade, 65 × 51 cm, med helgengrav, formentlig overført fra det oprindelige †alterbord (jfr. ndf.). Helgengraven, 35 cm fra bordets forkant, maler 27 × 18 cm, det egentlige gemmehul 6 × 6 cm. Det dækkes af en smukt poleret serpentinplade. Munkestensmurværket står hvidt.

Indtil 1959 fremtrådte alterbordet næsten dobbelt så stort (jfr. fig. 43), med et fire cm bredere afsnit i øst, muret helt op imod apsisvæggen. Langs alterbordets nord- og sydkant lå da to egebjælker, som havde båret en forsvunden, eftermiddelalderlig bordplade. Murværket var ret skødesløst opsat på et spinkelt fundament af småsten og sand, ti skifter højt; stenen med helgengraven fandtes liggende løst mellem egebjælkerne. Den bageste del af alterbordet, der kan have repræsenteret en udvidelse,⁶² fandtes pudset, derimod ikke den forreste, der havde stået dækket af alterbordspanel (jfr. ndf. og fig. 43). Fjernelsen af bordets østlige del 1959 skete af hensyn til en frilægning af apsidens blændarkader.

Ved undersøgelsen 1959 frilagdes fundamentet til kirkens oprindelige, meget store, munke-

stensmurede *†højalterbord* (jfr. fig. 8), hvorfra den ovennævnte granitsten med helgengrav som nævnt kan stamme. Fundamentet fandtes noget vest for det nuværende alterbord, midt i apsiden, øjensynligt således at alterbordets forkant havde flugtet med apsisbuens østre kant. Fundamentet, lagt af småsten i kalkmørtel, var en del større end selve altret, af hvilket kun brokker af munkesten var bevaret. Bordets betydelige mål, ca. 230 × 160 cm, fremgik af dets konturer, der sås som aftryk på fundamentet. *†Sidealterborde*, se s. 1932.

Alterbordspanel, o. 1600, siden 1959 rykket frem som et selvstændigt bord foran det murede middelalderalter. Panelet, 165 × 110 cm, 106 cm højt, er af fyr, arkitektonisk opbygget, kortsiderne med profilindrammede fyldinger i to fag, forsiden med tre fag arkadefyldinger. Arkaderne har kannelerede pilastre med profilbaser og -kapitæler, der bærer slyngbåndsprydede bueslag med blomsterrosetter i sviklerne. Buefelterne flankeres af kannelerede joniske pilastre, der har postament med beslagværk omkring en diamantbosse. Over pilastrene brydes frisen af triglyffer med neglesnit, under dem har postamentet store fremspring med bosser. Bemaling fra 1959 som altertavlen. Selv om der 1836 savnedes

Fig. 42. Altertavle, 1638, udsnit med postament-fremspring og søndre postamentvinge (s. 1946). NE fot. 1982. – *Altar 1638. Ausschnitt mit Kartusche.*

alterklæde, fandt synet panelets skæring og maling så smuk, at manglen ikke burde henføres til det uanstændige.⁶³ 1889 ønskedes panelet rensat til træet,⁸ men det fik øjensynligt i stedet en lys bemaling med mørke lister og kannelurer (jfr. fig. 43). 1916 gav Jørgen Hansen det blå felter og grønne arkader.

†Alterklæder. Såvel 1791⁶⁴ som 1836 savnedes alterklæde (jfr. ovf.). 1862 omtales et klæde af rødt fløj, der 1868 udskiftedes med et nyt tilsvarende, med kant af guldbrokade. Fjernet 1889, da man frilagde alterpanelet.⁸

Altertavle (fig. 14, 43), 1638, et anseeligt arbejde i senrenæssance fra Jens Olufsens værksted i Varde, opsat på foranledning af præsten og provsten Jon Madsen. Den står siden 1959 med modernistisk staffing og malerier af Paul Høm.

Tavlen, der med sine overdådige skæringer især står Janderups nær (s. 1044), har den for Jens Olufsens tavler sædvanlige opbygning. Dog har han – svarende til den meget store altertavle i S. Katrine kirke i Ribe (s. 738) – givet opbygningen hele tre etager, idet der er indskudt en attika mellem det tredelte storstykke og topstykket.

Storstykkets felter flankeres af fire korintiske frisojler med frugtklaser på skaft og prydbælte, hvilende på svungne postamenter med løvehoved og beslagværk. Det lidt forsænkede, bredere midtfelt, der bryder postament og frise, indrammes som sidefelterne af en fladbuet arkade med midtkonsol, båret af joniske dydehermer, der på skaftet har diademhoved over frugtklase. Dyderne, som billedskæreren efter sædvane har skåret efter Hendrick Goltzius' gængse serie,⁶⁵ er fra nord: Kærligheden og Retfærdigheden, Klogskaben og Styrken samt Mådeholdet og en nu attributløs. Rameværket er i øvrigt lidt forskelligt udformet. Midtfeltets har i sviklerne englehoved, og hermerne står på små volutpostamenter med semikolontegn. Sidefelternes bueslag ledsages af tungekant og en forsænket frise af småbosser, mens sviklerne udfyldes af små profilhoveder. Under sidefelterne er der profilindrammede postamentfelter, over dem har frisestykkerne indskriftkartoucher mellem bøjler med englehoved.

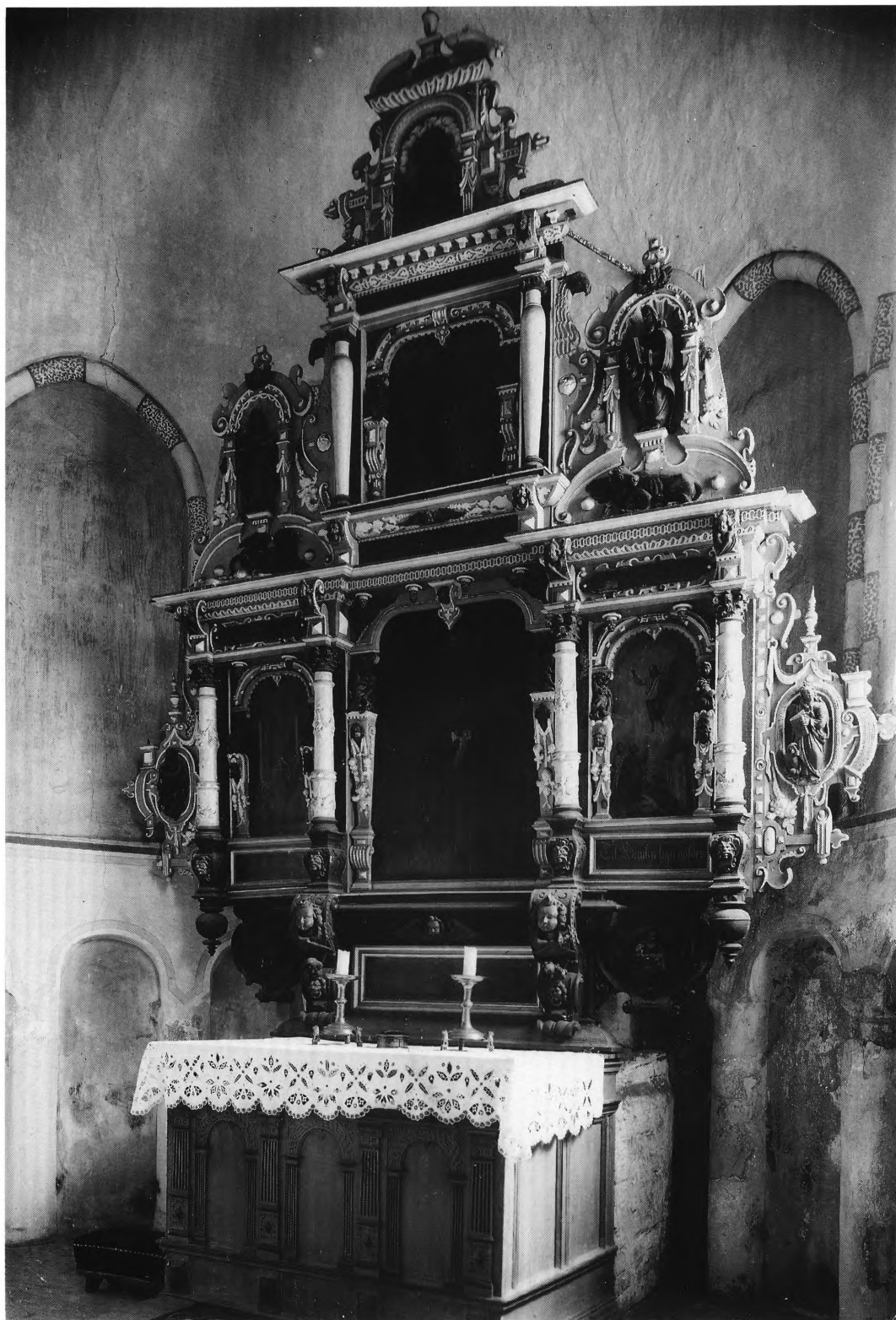

Fig. 43. Altertavle, 1638, opsat på foranledning af præsten og provsten Jon Madsen (s. 1944). Hude fot. o. 1905. – Altar, errichtet auf Veranlassung des Pfarrers und Propstes Jon Madsen, 1638.

Under de ydre storsøjler afslutter en stor drejet hængekugle, under de indre har postamentet kraftige volutfremspring med englehoved over frugtklase og løvehoved med ring i flaben. Postamentet hviler på en karnisfod, og dets kvart-runde gesims prydes af englehoved mellem frugtklaser og yderst to små dyriske profilhoveder (fig. 42). Postamentvingerne er som tavlens øvrige formet som rulleværkskartoucher, og har slyngbåndsmedaljoner med relieffer af Moses med Lovens Tavler (i nord) og Johannes Døberen, skrivende navnet »Iesus« på et hjerte, der ligger på en bog (fig. 42).⁶⁶ Storvingerne rummer tilsvarende, højevale medaljoner med evangelisterne Mattæus (i nord) og Johannes, begge med deres bøger og symbolvæsner. Storgesimsen, der over midtfeltet danner »loft« (før 1916 med små hængende drueklaser), ledsages af forkrøppet ægge- og perlestav.

Herover rejser sig den arkitektonisk opbyggede attika, hvis kvadratiske felt flankeres af højhalsede søjler med glat, foroven udbugende skaft. Postamentet er en forenklet udgave af storstykkets, mens rammeværk og frise svarer nogenlunde til sidestykkernes, bortset fra at dydehermerne, Troen (i nord) og Håbet, har skaft med volutbøjle, semikolontegn og diamantbosse. Attikavingerne, der nærmest danner gavle over sidestykkerne, er bygget op om en rigt prydet muslingeniche stående på en lav, brudt segmentgavl. Nicheerne rummer frifigurer af evangelisterne Markus (i nord) og Lukas, hvis store symboldyr ligger på gesimsen foran. Over attikagesimsen, med beslagværk og tandsnit, afslutter et lille topstykke med arkadefelt, der rummer brystrelief af Kristus som Salvator Mundi, skåret efter samme forlæg som på prædikestolene i Billum og Ål (s. 1095f., 1334f.). Arkaden har pilastre med festons, semikolontegn og diamantbosse, bærende et let fladspændt, slyngbåndsprydet bueslag, og feltet kronet af en pærestavgesims med brudt gavl og topspir.

Tavlens *malerier* og staffering er udført af Paul Høm 1959. I storfeltet ses Nadveren, i nordre sidefelt Jesu Fødsel, i syd Himmelfarten og i attikafeltet Korsfæstelsen. Forgyltning dominerer

malerierne og den øvrige staffering, der som grundfarve har to grå toner. Storfelternes rammeværk står koksagtigt rødbrunt, listerne røde og blå, og postamentfoden og attikasøjlernes skafter har marmorering, gentagende en ældre staffering fra 1700'rne.

Under de nuværende malerier, der er udført på løse træplader, findes ældre *malerier* fra forskellig tid, nu alle hårdt opmalede ved malerfirmaet Hansens restaurering 1916.

Storfeltets fremstilling af Nadveren er vel i sin kerne oprindelig, men ganske frit til- og overmalet af Jørgen Hansen. I nordre sidefelt ses Fremstillingen i Templet, i det søndre Himmelfarten, begge signeret »Toft 1847« for maleren Toft Møller fra Guldager (jfr. fig. 43). Attikafeltet rummer et brystbillede af Moses med Lovens Tavler, der bærer samme signatur, men kan være en opmaling af et ældre maleri (jfr. fig. 43). På tavlens bagside læses: »Paul Høm Niels Østergaard den 5-11-1959« og stort midtpå: »Aar 1916 blev Altertavlen Restaureret af Malerne Jørgen Hansen og Jørgen Worre. Esbjerg«.

Altertavlen, i størrelsen afpasset det statelige korrum, må være opsat på foranledning af præsten og provsten Jon Madsen, der få år senere synes at have gjort den til centrum i en prægtig malet korindretning (jfr. †kalkmalerier, nr. 4). Tavlen har oprindelig stået med en rig staffering, hvori indgik smalteblåt, cinnoberrødt, karnation, forgyltning og rød og grøn lasur på sølv, og af storfeltets oprindelige nadverbillede er 1916 konstateret betydelige rester.⁶⁷ Nadvermaleriet nævnes 1791 af pastor Huulegård, der citerer det tilhørende, latinske bibelsted: »quotienscunq manducaveritis panem Domini et ejus calicem biberitis, mortem ejus annuntiabit (Den, der spiser brødet... 1 Kor. 11,27)«. I søndre sidefelt sås da Korsfæstelsen med overskriften (i frisen): »Voluntas ejus qui misit me. Joh. 6,(38)(hans vilje, som sendte mig)« og underskriften (i postamentfeltet): »Absit mihi gloriari nisi in cruce Jesu Christi Gal. VI,(14). Non sub lege sed gratia Rom VI,(14)(Men det være langt fra mig at rose mig...vi er ikke under lov, men nåde)«. I nord sås Forklarelsen på Bjerget med overskriften: »Non Quod ego volo sed quod tu

Fig. 44. Altersølv, o. 1250, formentlig engelsk eller fransk import (s. 1948). Kalkens fod og bæger fornyet 1752. NE fot. 1989. – Altargerät, um 1250. Vermutlich englischer oder französischer Import. Kelch mit neuem Fuss und neuer Schale aus dem Jahre 1752.

vis Marc. 14,(36)(ikke hvad jeg vil, men hvad du vil)« og underskriften: »Per obedientiam unius justi constituti sunt multi Rom V,(18). Qui fecerit ea, vivet in eis. Lev 18(3 Mos. 18,5)(af den enes retfærd skal følge retfærdiggørelse...det menneske, der handler efter dem, skal leve ved dem)«. I postamentfeitet læstes endelig tavlens stiftelsesindskrift: »Omnia in gloriam Dei facite 1. Cor. 10,31. Et hæc ara erecta est Deo gloriæ et ecclesiæ huic ornatui A(nn)o 1638 Sanctifica nos Pater in veritate tua sermo tuus est veritas. Joh. 17,(17). Jonas Matth. P(astore) L(oci)(Gør alt til Guds ære. Dette alter er opsat til Guds ære og denne kirke til pyrd år 1638. Hellige os Fader

ved sandheden, din prædiken er sandheden. Jon Madsen præst)«. ⁵⁶ Jon Madsens signatur viser, at han må have stået for hele tavlens indskriftprogram. ⁶⁸

1791 må tavlen i det væsentlige have stået i sin gamle skikkelse, øjensynligt dog med en opfriskning af træværkets staffering, hvoraf en marmorering fra 1700'ernes midte er konstateret. 1827 trængte tavlen til eftersyn, ⁶⁹ og 1844 ønskedes den forsynet med manglende sirater, ligesom tre »afdelinger«, vel storstykkets malerifelter, nu var tomme og efter rådførsel med præsten ønskedes malet med passende indskrifter og bibelsprog. Istandsættelsen fandt sted 1846-47, ⁶³

da maler Toft udførte de ovennævnte (nu skjulte) malerier og i storfeltet anførte nadverindstiftelsesordene med store gule versaler på sort bund. Alt træværket fik en nystaffering med sort, brun, grøn, hvid og grå oliefarve, der på postamentet var blandet op med sand for at kunne ligne sten (jfr. fig. 43).⁷⁰

Således stod tavlen til 1916, da malermester Jørgen Hansen fra Esbjerg underkastede den en hårdhændet restaurering, der bl. a. omfattede afætsning af ældre farvelag. Resterne af storfeltets gamle Nadvermaleri afdækkedes og blev som de øvrige malerier frit opmalet, ligesom træværkets farvepragt blev »genskabt« med grell palet. Chr. Axel Jensen noterede sig samme år arbejdets uprofessionelle udførelse med bredt påsmurte farver, hvorved tavlen var blevet »et virvar af alle mulige og umulige, usammenhængende farveklatter, rødt, blå, hvidt, grønt, brunt, og gråbrunt i forskellige nuancer«. Han udtrykte håbet om, at den ny stafferings levetid ville blive kortvarig.⁷¹ Den stod fremme til 1957, da tavlen med Paul Høms nystaffering fik sin nuværende fremtræden.

Altersølvet (fig. 44) er sjældent og usædvanlig fornemt, fra o. 1250, kalkens fod og bæger dog fornyet 1752 på foranledning af kirkeejerne, brødrene Niels og Søren Christensen Spangsborg. *Kalken* er i sin nuværende skikkelse 17 cm høj, foden cirkulær med profilering, bægeret halvkugleformet med en graveret, tolinjet kursivindskrift langs den let udsvajede rand: »Denne Kalch og Deske Til Hörer Brøndom Kirke, Er om giort af Kirkkens Eire Niels ChristenSen Spongs Berg Paa Sønder Riis/ og Sörren ChristenSen Spongs Berg I Ugelwig. Dend Er For Bedret Med 4 Lod 1752«. Bægeret er indvendigt forgyldt. Af den oprindelige kalk, der med andre ord var 4 lod mindre, er kun bevaret knoppen og de cirkulære skaftled (fig. 46). Knoppen er af den tidlige gotiks skiveformede type med skarprykkede buklinger, ialt otte, der optræder vekselvis tredelte og enkelte med prikket bund i de mellemfaldende felter. Skaftledene, der spidser svagt konisk til ind mod knoppen, prydes af graverede bladranker. *Dysken*, der er altersættets pragtstykke, tv. 16 cm, har i skålen en seks-

Fig. 45. Majestas Domini, gravering på alterdisk, o. 1250 (s. 1948). NE fot. 1982. – *Maiestas Domini, Gravur, Patene, um 1250.*

pasformet forsækning med graveret fremstilling af Kristus som Majestas Domini i mandelformet glorie (mandorla) (fig. 45). Han sidder på en tronstol med højre hånd løftet velsignende, bogen i den venstre, og de nøgne fødder hvilende på jordkloden. Omkring mandorlaen er de fire evangelistsymboler anbragt i halvcirkulære buer, der slutter sig til dens sider og netop tangerer det omgivende sekspas. Ud for Kristi hoved ses Johannesønnen med bog (til højre) og Mattæusenglen, der holder et stort, tomt skriftbånd, som må være bestemt af guldsmedens forlæg. Ved Kristi fødder Lukasoksen (til højre) og Markusløven, vendende sig dramatisk imod ham, også de med skriftbånd, der ligger hen over dyrenes rygge. I sekspassets svikler graveret bladværk på skraveret bund, svarende til ud-

smykningen på kalkens skaftled. Diskens overside har rester af forgyldning og på undersiden en stor, 12 cm lang, pånippet reparation, der giver sig til kende ved nittehoveder på oversiden.

Reparationen hænger formentlig sammen med altersættets istandsættelse og delvise fornyelse 1752, der ud fra formerne og indskriftens graving må tilskrives Jens Terckelsen Ørrenstrup i Varde. Stempler findes ikke.⁷² Sættet, der tidligst nævnes 1766,³⁴ omtales 1862 som indvendig forgyldt. Opforgyldninger nævnes 1859,⁶³ 1890 og 1917, da også en reparation blev foretaget.⁸ Et nyt *†hylster* anskaffedes 1889.⁸

Altersættet, der blev fremlagt i udtegnings af H. Storck 1903⁷³, har sin sjældenhed til trods været lidet påagtet af den kunsthistoriske forskning. 1906 omtales det kort af M. Mackeprang,⁷⁴ og 1940 fremhævede Poul Nørlund sættet som et fornemt eksempel på fransk import, idet han satte gravingen i forbindelse med fransk bogmaleri fra 1200'ernes første del, specielt det såkaldte Ludvig den Helliges og Blanche af Kastiliens psalter fra o. 1225-50.⁷⁵ Endvidere nævnes sættet 1956 af Aron Andersson, der gør opmærksom på ligheden med det engelske altersæt fra Dolgelly, o. 1230-50, hvis knop ret nøje svarer til Brøndumkalkens (alle bukler dog tre delte), lige som også et graveret majestاسبillede på disken er beslægtet med Brøndums.⁷⁶ Om Andersson, der ikke røber kendskab til Nørlunds opfattelse, direkte anså sættet for engelsk import, fremgår ikke klart. Da Dolgelly-altersølv er et ret enligt stående eksempel på periodens engelske altersølv af kvalitet,⁷⁷ og da der næppe overhovedet findes overleveret fransk altersølv fra 1200'erne til jävnførelse,⁷⁸ er det selvsagt uhyre vanskeligt at vurdere, om Brøndums fornemme altersæt repræsenterer fransk eller engelsk import – eller om det eventuelt skulle være fremstillet af en guldsmed i Danmark. At former og graving er påfaldende direkte inspireret af den nyeste, tidliggotiske kunst i områderne syd og vest for Nordsøen, kan der imidlertid næppe være tvivl om.⁷⁹

Oblatæske, 1902, af sort porcelæn med guld-kors på låget, fra Den kongelige Porcelænsfabrik.⁸ Den har afløst en *†oblatæske* fra 1863, som

Fig. 46. Alterkalk, udsnit, den oprindelige knop, o. 1250. NE fot. 1989. – *Kelch, Ausschnitt, ursprünglicher Knauf, um 1250.*

synet da fandt »hørende hjemme på et toilet-bord«.⁶³

Alterkande, o. 1913, et københavnsk arbejde af sølv, skænket 1970. Den 22 cm høje kande bærer på korpus indskriften: »H. C. Hansen/ (forhen Spangsberg mølle)/ fra Spare og Laanekassen/ for Varde By og Omegn/ med Tak/ for 40 Aars udmærket Støtte/ 1873-1913«. Hertil er føjet: »Skænket til Brøndum Kirke/ 1970«. *†Alterkander*. 1844 anskaffedes en kande af brunlakeret blik,⁶³ 1862 omtales en kande af sort porcelæn, der blev udskiftet 1903.⁸

Sygesæt. 1) O. 1765, kun disken bevaret, med stempel for Hans Pedersen Satterup i Hjerting (1764-83).⁸⁰ Disken, der måler 6 cm i tvm, er glat og stemplet midt i skålens bund. Sygesættet, omfattende en nu forsvunden *†kalk*, nævnes 1766 i præstens varetægt.³⁴ 2) 1854,⁶³ sølvplet, ganske enkelt, kalken 10 cm høj, diskens tvm. 6,5 cm. En istandsættelse omtales 1905.⁸ 3) Nyre.

Alterstager (fig. 47), gotiske, formentlig fra o. 1500, 39 cm høje. De smukke stager bæres af tre små hugsiddende løver, anbragt på terningplinte, der gennembrydes af tre og fire huller.⁸¹ Foden er flad, klokkeformet, lyseskålen tilsva-

Fig. 47. Alterstage, o. 1500 (s. 1949). NE fot. 1982. – *Altarleuchting, um 1500*.

rende, og skaftet er cylindrisk med profilering og en skarprygget midtring. Lysetornen er fornyet i jern. En nyere *syvstage* bærer indskriften: »Til Minde om Lærer og Kirkesanger i Bryndum C. Yderik og hans Søn Kommunalærer i Odense V. Yderik«.

†*Messehagler*. 1791 omtaler kirkesynet en grøn »manchesters« messehagel (dvs. af bomuldsfløj),⁶⁴ der samme år ønskedes udskiftet.⁸² 1829 savnedes messeklæder,⁶³ og 1862 nævnes en hagel af rødt fløj med guldbrodering, der 1881 ønskedes udskiftet med en af silkefløj. 1893 blev messehaglen forsynet med større hægter og huler i stedet for bindebånd.⁸

Alterskranke, 1874, oval, med gråmalede støbejernsstivere som de leveredes af jernstøber Bjelke i Varde (jfr. Tistrup, s. 1506). Håndlisten er fornyet i blank eg 1957.

Døbefont (fig. 33, 49), formentlig samtidig med bygningen, af granit, med indhuggede tegn, der er blevet opfattet som runer, men som

formentlig er et sjældent eksempel på middelalderlig anvendelse af græske bogstaver. Fonten er en velhugget variant af egnens vestjyske type (Mackeprang: Døbefonte s. 166f.), udført i en rødlig sten, 93 cm høj, kummens tv. 73 cm. Over en søjlebasefod har den et cirkulært skaft, der udvider sig konisk som overgang til den halvkugleformede kumme. Denne prydes af typens almindelige, omløbende rundstav over platte, der dog ikke indgår i nogen mundingsprofil, men løber midt på kummesiden og tre steder flettes til en stor nedhængende bladpalmet. Herover findes øverst på kummesiden en flad cirkulær bosse. På mundingsranden er indhugget fire små ligearmede kors, der har paralleller i Vester Nebel og andre af egnens kirker (jfr. s. 1615f., 1984) og må opfattes som konsekrationsskors, sammenhængende med liturgien ved dåbsvandets indvielse.⁸³ Fire tegn, anført ved hvert kors (fig. 48, 49), er blevet tolket som runerne »a, s, æ, r«, der tilsammen skulle danne stenmesterens navn »Asser«.⁸⁴ Tegnenes placering, og de er imidlertid langt snarere mod en sammenhæng med liturgien. Og deres rimeligste forklaring synes at være, at de udgør lidt forvanskede udgaver af de græske bogstaver »Pi, Gamma, Eta« og »Tau«, henvisende til de fire paradisfloder Phison, Gehon, Eufrat og Tigris, hvortil der sigtedes, når præsten ved dåbsvan-

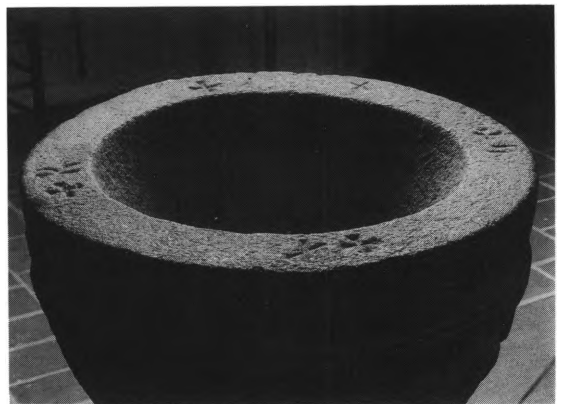

Fig. 48. Døbefont, o. 1250, mundingsranden med dens konsekrationsskors og formentlig græske tegn (s. 1950, jfr. fig. 49). NE fot. 1982. – *Taufe, um 1250. Der obere Rand mit den Konsekrationskreuzen und vermutlich griechischen Zeichen.*

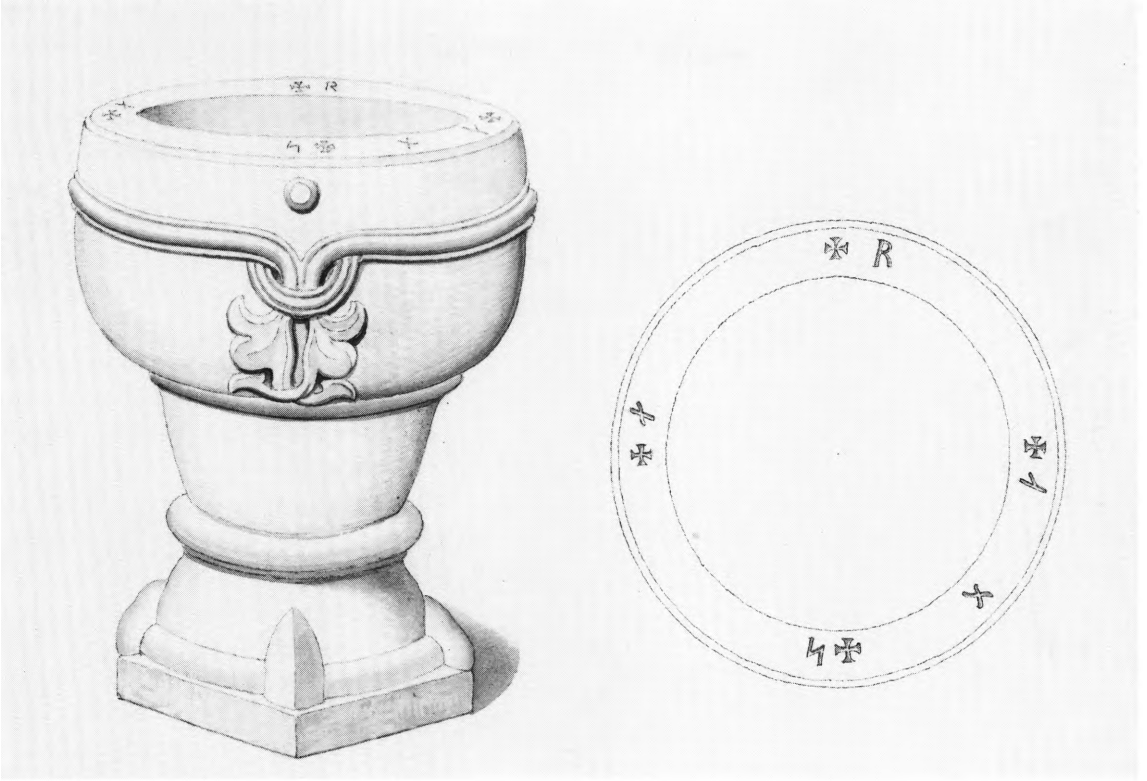

Fig. 49. Døbefont af granit, o. 1250, randen med konsekrationkors ledsaget af (vistnok) de græske bogstaver Pi, Gamma, Eta og Tau, angivende de fire paradisløder (s. 1950). Efter tegning af J. Kornerup 1865 i Nationalmuseet. – *Granittaufe, um 1250. Am oberen Rand Konsekrationskreuze begleitet von den (vermutlich) griechischen Buchstaben Pi, Gamma, Eta und Tau (die 4 Paradiesflüsse darstellend).*

dets indvielse skvættede dåbsvand ud over fonteranden imod de fire verdenshjørner. Et femte tegn »X« skal da rimeligvis repræsentere et »Khi« for Kristus og markere det sted, hvor præsten skulle stå under ritualet.⁸⁵ Mens en billedlig hentydning til de fire paradisløder er ret almindelig på tidens døbefonte,⁸⁶ synes deres angivelse ved begyndelsesbogstaverne at være et særsyn,⁸⁷ lige som overhovedet brugen af græske bogstaver har været usædvanlig i 1200'ernes Danmark.⁸⁸ Kummens palmetmotiv genfindes i variationer på kirkens vinduesoverligger og på andre af egnens bygninger (jfr. s. 1925 og fig. 22-25) samt på en stærkt ødelagt døbefont af ukendt herkomst, nu i Esbjerg Vor Frelser kirke (s. 1006 med fig. 41).⁸⁹

Fonten, der står midt i koret, omtales 1791 som en stor udhulet sten.⁵⁶ 1882 og 1890 blev

den afrenset for maling og 1890 omtales en flytning frem midt mellem alterbordet og korbuen.⁸ I årene 1860 til 1908 var kummen udfyldt med cement som foring for nedenstående *dåbsfad.

En romansk *fontekumme* af rødlig granit er opstillet i præstegårdshaven. Den måler 80 cm i tv. og er af den glatkummede vestjyske type med attisk mundingsprofil, hvis øvre rundstav er erstattet af platte.⁹⁰ Fordybningen er regelmæssigt hugget, uden afløb; et stykke af siden mangler og er erstattet med cement. Kummen, der også har stået i den tidligere præstegårds have, stammer ikke nødvendigvis fra sognet.

Dåbsfad, 1908, af messing, tv. 62 cm, glat med halvrund skål og let svejet fane.⁸ Det har afløst et **dåbsfad* fra 1860, ligeledes af messing, glat, tv. 36 cm. Nu i Esbjerg Museum (inv. nr. 63/1956). I årene før 1860 havde man brugt et

Fig. 50. Korbuekrucifiks, o. 1475-1500 (s. 1952). NE fot. 1982. – *Triumphkreuz, um 1475-1500.*

simpelt vandfad. 1831 påtaltes manglen af dåbsfad.⁶³ *Dåbskande*, af messing, 38 cm høj, skænket af sognefoged Søren Hansen Sørensen (†1941).

†*Fontehimmel*. 1791 nævnes et dæksel over fonten, hængende »på en stang« og med følgende, latinske indskrift: »Sinite puerulos ad me venire et ne prohibueritis eos, talim enim est regnum Dei (Lad de små børn komme til mig...Matt. 19,14)«.⁵⁶ Latinen tyder på, at himlen da har været over hundrede år gammel, snarest vel fra Jon Madsens præstetid midt i 1600'erne (jfr. altertavle og †kalkmalerier nr. 4). 28. sept. 1794 faldt såvel låget som stangen ned og kunne efter præstens beretning »let have dræbt mig og min degn, som stod derved«. Årsagen var, at jernet, der holdt træværket til muren, var forrustet.⁹¹

Korbuekrucifiks (fig. 50), o. 1475-1500, næsten svarende til Tjæreborgs (s. 1859), men større, figuren 122 cm høj. Kristus hænger i let skrånende arme med hovedet dødt hældende mod højre skulder. Den flettede tornekrone har indborede torne, håret er glat og langt, fuldskægget

tvedelt. Billedskæreren har gjort ret groft, men samvittighedsfuldt rede for brystkassen, der har sidevunde i højre side, og for legemets sener og muskler. Det korte lændeklæde er foldet op med snipper midtfor og ved højre hofte. Lårene har dybe furer af forstrækning, fødderne er drejet ind over hinanden og misformet af en realistisk deformation lige over naglen, frembragt ved kroppens vægt. Figurens hulede bagside er lukket med en træplade. Korstræet har kvadratiske endefelter med cirkelmedaljon og en stor glorieskive i skæringen bag Kristi hoved. Armenes midtprofil er afrundet, og de kantes af stiliserede grenvækster.

Krucifiksets bemaling er fra 1959, karnationen bleg, hår og skæg brunt, tornekrone og lændeklædet blågråt. Korstræet står mørklilla med sort kant, grønne endemedaljoner og knopper samt gul glorieskive.

1791 nævnes krucifikset »i vestenden«,⁵⁶ 1862 hang det på højirkens (skibets) nordre side. 1873 omtales en »rensning« af krucifikset,⁸ der på fotografier fra o. 1900 (i NM2) fremtræder med en grov bemaling fra 1800'erne, hovedsagelig lyse toner med lidt blodstænk, korstræet mørkt (egetræsmalet?). 1927 foretog Ole Søndergaard en nystaffering med englehoveder i endefelterne. Efter at have fået sin nuværende bemaling opsattes krucifikset 1957 på skibets vestvæg, hvorfra det ved orglets opsætning 1969 har fået sin nuværende plads på skibets nordvæg i tredje fag fra øst.

Prædikestol (fig. 30, 51), 1617, udført af en især på Ringkøbingegnens virksom snedker, siden 1959 med staffering og malerier af Paul Høm. Prædikestolen har fire arkadefag, flankeret af glatte korintiske frisojler med kugle- og diamantbosser på prydbælterne. Arkadefelterne, der indfattes af profillister, har let udbugende halvsøjler med akantuskapitæler og -prydbælter, bærende et profileret bueslag ledsaget af slyngbånd. Forneden flankerer søjleplinte med dia-

Fig. 51. Prædikestol 1617 (s. 1952) og interiør mod øst, o. 1905. Hude fot. – *Kanzel, 1617, und Kircheninneres gegen Osten, um 1905.*

mantbosser et lille fodfelt. Frisefelterne rummer skriftkartoucher mellem glatte fremspring, postamentet kartoucher med frugtklaser og bosser, der kantes af beslagværksprydede fremspring. Herunder ses snedkerens karakteristiske, velnærede englehoveder, der dog under de yderste fremspring er erstattet af vindrueklaser fra 1959. De flankerer små kartouchehængestykker med frugtklaser. Prædikestolskurven har nærmest væggen en prydvinge i form af en halvkartouche, der foroven løber ud i et ørnehoved. Midtpå læses i reliefskårne versaler årstallet: »Anno 1617«. Prædikestolen har mistet sin gamle underbaldakin og hviler nu på en affaset bærestolpe (fra 1846-47?), stærkt nedskåret ved restaureringen 1959. Ved samme lejlighed er krongesims og læsepult fornyet i blank eg, ligesledes opgangen, der dog har gammel mægler med slanke, falske fyldinger og flammeknop.

Fig. 52. Prædikestol, 1617, udsnit med (nu skjulte) evangelistmalerier, udført 1847 af maler Toft Møller, Guldager (s. 1954). Hude fot. o. 1905. – *Kanzel, 1617. Ausschnitt mit (jetzt verborgenen) Evangelistengemälden, ausgeführt von Toft Møller, Guldager, 1847.*

Prædikestolen er opsat i skibets sydøsthjørne under en anseelig himmel (fig. 53), der skyder frem fra hvælvhjørnet med fem fag ud imod kirkerummet. Dens glatte frise kantes af fyldingsfremspring, hvorunder englehoveder flankerer hængestykker, der er formet som kartoucher med hængekvaste og karvskårne blomsterrosetter. Topstykkerne er tilsvarende, med diamantbosser i midten, og på gesimsfremspringene ses mesterens karakteristiske basunengle, der formeligt kaster sig ud i rummet. Himlens loft er flot svunget med voluttribber i stødene, udgående fra en midtroset.

Paul Høms bemaling fra 1959 med *malerier* af evangelistsymbolerne svarer til altertavlens. Fra opgangen ses Mattæusenglen, Markusløven, Lukasoksen og Johannesørnen. Bag de nuværende malerier, udført på løse masonitplader, er bevaret et sæt ældre *malerier* i olie på træ, udført af den lokale Toft Møller fra Guldager 1846-47 og opmalet ved restaureringen 1916. De viser evangelisterne i halvfigur, med skrivegrej og symbolvæsnere, indtagende bevægede positurer. Fra opgangen: Mattæus, Markus, Lukas og Johannes (jfr. fig. 52).

Prædikestolens mester, hvis hovedværk er inventaret i Sønder Borris kirke (Ringkøbing amt), er i Ribe amt endvidere repræsenteret ved altertavlen og prædikestolshimlen i Skast (s. 1894ff.), altertavlen i Vester Nebel (s. 1980) og prædikestolshimlen i Henne (s. 1257f.), der næsten svarer til Brøndum kirkes. Felternes gamle *†malerier*, forestillende de fire evangelister,⁹² nævnes 1791,⁵⁶ ligesom der 1916 er konstateret enkelte rester af prædikestolens oprindelige staftering på kridtgrund.⁹³ 1700 behøvede himlen tre fjerdingen fjæle, »så og topstander og 5 billeder«,¹⁹ og atter 1844 ønskedes prædikestolen forsynet med manglende sirater.⁶³ En istandsættelse iværksattes 1846-47, da opgangen fornyedes med drejede balustre (jfr. fig. 51), hvorefter maler Toft (jfr. altertavlen) nystafferede og udførte de nu skjulte evangelistmalerier. 1866 omtales en reparation af himlen, og 1884 foretoges en ny opmaling,⁸ hvorefter prædikestolens fremtræden kendes fra ældre fotografier (fig. 51-52). Den var da opsat meget højt og havde en *†læse-*

Fig. 53. Prædikestolshimmel, 1617 (s. 1954). NE fot. 1982. – *Schalldeckel, 1617.*

pult, der som hele gesimsen var beklædt med fløjl. Træværkets farver var i hovedsagen lyse, i himlens frise sås frakturskrift fra Luk. 11,28 på sort bund, og i maleriernes fodfelter var evangelisternes navne anført med versaler. 1916 fornyedes opgangen, og prædikestolen underkastedes samme hårdhændede restaurering som altertavlen, hvorefter den 1959 er blevet sænket væsentligt og har fået sin nuværende fremtræden.

Stolestaderne (fig. 54) er i deres kerne fra o. 1585, gavlene er dog til dels rekonstruerede, og bænken med let skrå fyldingsryglæn er fornyede 1879 og 1884-86 tillige med for- og indgangspaneler. Stolegavlene, 110 cm høje, er i egens almindelige ungrenæssanceformer, bestående af et rammeverk med småspir og to profilindrammede højfyldinger (fig. 54). Underfyldingerne er overalt glatte, mens overfyldingerne dels rummer fladsnitsagtigt akantusløv, dels foldeværk, der enkelte steder har hjerteformede gennembrydninger. Gavlenes småspir er rekonstrueret 1959, da staderne forsynedes med inder-

gavle. Bemalingen i fortrinsvis grå toner er fra samme tid, gavlene med hvide lister og mørkgrå skæringer på rød bund.

1640 var der strid om retten til at stå yderst i stolene, »nest knapen«, d.v.s. nærmest gavlens spir.⁹⁴ 1791 rummede skibet 24 mandsstole og 11 kvindestole (5 sæder), der suppleredes med yderligere 11 kvindestole i koret (4 sæder), mens der »midt på gulvet« stod yderligere 3 stole med 3 sæder.⁵⁶ Af 45 kirkestole var 1862 kun tre forsynet med låger, syv med fyldingsryglæn,⁸ mens mandsstolene rimeligvis efter sædvane havde smalle ryglægter. 1864 fik også kvindestolene rygstød, og 1879 blev de grundigt restaurerede, idet de nuværende bænke blev indsat, ligesom gavlenes spir måtte vige for små afrundede voluttopstykker (jfr. fig. 51), udført efter model fra Ål kirke (jfr. s. 1337).⁶³ 1884-86 fik mandsstolene samme tur, alt maledes med lys egetræsfarve, og langs væggene opsattes fhatteknager (jfr. fig. 51), der atter fjernedes 1925.⁸ Ved restaureringen 1959 blev stoleværket

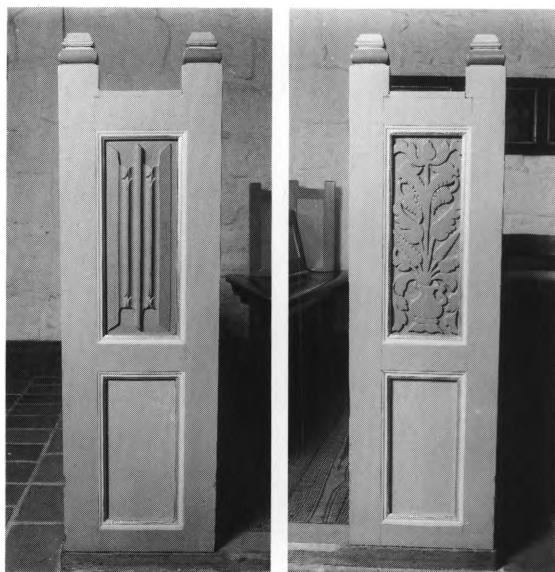

Fig. 54. Stolegavle, o. 1585 (s. 1955). NE fot. 1982. – *Gestühlschwangen, um 1585* samlet på indersiden med revler, indfalset foroven og forneden, 207 × 130 cm. Ydersiden dækkes af 18 vandrette jernbånd, fæstnet med storhovedede søm, der er vejnede på fløjens inderside. Dørringen, fæstnet med et cirkulært beslag, er oprindelig, den kraftige lås snarest fra o. 1800, gangjernene ligeledes fornyede. Grå bemaling med sorte jernbånd. 1862 omtales den stærke og jernbeslåede dørfloj på sin gamle plads mellem skib og våbenhus, hvor den endnu sad 1891. 1862 nævnes tillige *†dørfloje* i våbenhus og tårn, også af egetræ, mens sakristiets og materialkammerets døre var af fyr.⁸

sin nuværende fremtræden.

†Skriftestole. 1766 omtales sakristiet som ind-

rettet til skriftestol (jfr. s. 1058).³⁴ 1786 klagede pastor Huulegaard over, at kirkeejerne nu udnyttede sakristiet som materialrum, selv om både han og hans forgænger (pastor Klagenberg 1746-76) havde brugt det til skrifte, ligesom der i gammel tid havde været »conventus« for bisp og provst ved landemoderne (jfr. s. 1911). Kirkeejerne forsvarede sig med, at sakristiet ikke rummede noget inventar til skrifte, og at kirken havde en skriftestol, der nogle år tidligere var blevet forbedret og gjort dobbelt så stor.¹¹ 1791 omtales sakristiet atter som skriftestol,⁵⁶ en brug, der måske giver sig til kende i en *†lænestol* og en *†bænk*, som omtales i rummet 1862. 1859 ønskedes »sprinkelværket« omkring præstens stol nedtaget,⁶³ formentlig panelet til en præste- og skriftestol i koret.

En *†degnestol*, nævnt 1766 i forbindelse med

bispemalerierne (se *†kalkmalerier* nr. 4), stod 1791 i koret mod syd.⁶⁴ 1886 maledes degnestolen med egetræsfarve, 1896 fornyedes dens bænk, og pulten fik nyt panel.⁸ 1905 ses degnestolen opsat bag fyldingspaneler ved korbuens sydvænge (jfr. fig. 51).

I sakristiet omtales 1862 foruden en *†lænestol* og en *†bænk* (jfr. *†skriftestole*) også et *†bord* og et *†klædeskab*.⁸

Pengeblok, fornyet 1897 i ældre former, 70 cm høj.⁸ Den har udsvæffet fod, bærende en perlestavsprydet kasse med tragtlåg, som er sikret med to overfaldslukker. Grå bemaling fra 1959. *†Pengebøsser*. 1862 nævnes to fattigbøsser af blik. 1895 blev fattigbøsser fornyet.⁸

En **pengetavle* fra 1700'rne er 51 cm lang, skaftet drejet, skuffen 22 × 15 cm, 5 cm høj. Udsvæffet gavlstykke og halvdæksel, blågrå bemaling. Omtalt 1791,⁶⁴ nu deponeret i Esbjerg Museum (inv. nr. 62/1956). En *†klingpung* trængte 1827 til eftersyn.⁶⁹

Dørfloj (fig. 27 og 55), o. 1550-1600, nu i våbenhuset, udført af tre svære egeplanker, der er samlet på indersiden med revler, indfalset foroven og forneden, 207 × 130 cm. Ydersiden dækkes af 18 vandrette jernbånd, fæstnet med storhovedede søm, der er vejnede på fløjens inderside. Dørringen, fæstnet med et cirkulært beslag, er oprindelig, den kraftige lås snarest fra o. 1800, gangjernene ligeledes fornyede. Grå bemaling med sorte jernbånd. 1862 omtales den stærke og jernbeslåede dørfloj på sin gamle plads mellem skib og våbenhus, hvor den endnu sad 1891. 1862 nævnes tillige *†dørfloje* i våbenhus og tårn, også af egetræ, mens sakristiets og materialkammerets døre var af fyr.⁸

(*†*)*Pulpitur*, vistnok 1846-47, i skibets vestende, bevaret efter nedtagningen 1959 er brystningens fyldingspanel, hvorpå Ole Søndergaard 1927 har udført malerier (jfr. ndf.). Ældre apostelnavne med kursivskrift, der anes foroven på panelets rammeværk, lader formode, at pulpituret går tilbage til istandsættelsen 1846-47,⁹⁵ og at brystningen har haft *†malerier* af apostlene svarende til altertavlens og prædikestolens. Pulpituret tjente 1903-59 som orgelpulpitur.

Orgel, 1969, med 10 stemmer, to manualer og pedal, bygget af Th. Frobenius & Sønner, Kgs. Lyngby, 1990 udvidet med fire stemmer af samme. Disposition: Hovedværk: Principal 8', Rørfløjte 8', Oktav 4', Gedaktfløjte 4' (1990), Spidsfløjte 2', Mixtur II, Trompetregal 8' (1990). Brystværk: Gedakt 8', Rørfløjte 4', Principal 2',

Fig. 55. Dørløj, nu i våbenhuset, o. 1550-1600, indersiden (s. 1956, jfr. fig. 27). NE fot. 1982. – *Türflügel, um 1550-1600. Innenseite. Jetzt in der Vorhalle.*

Quint $1\frac{1}{2}'$; svelle. Pedal: Subbas 16', Gedakt 8' (1990), Fagot 16' (1990). Tegnet af Rolf Graae og Richard Aas. Facaden består af et hovedværk med seks pibefelter og et brystværk med foldedøre, placeret i orgelhusets sokkel. Trompetregal 8' er monteret horisontalt i facaden. Orgelhus af ubehandlet eg med guldstafferinger på facaden. I skibets vestende. †*Orgel*, 1903, bygget af Frederik eller Emil Nielsen, Århus. Facaden havde tre rundbuede pibefelter med pilastre. Midtfeltet hævede sig over sidefelterne og kronedes af en trekantgavl med et kors foroven. Anskaffet af sognets beboere.⁹⁶ I skibets vestende på ovennævnte pulpitur, hvis brystningspanel 1927 udsmykkedes med malerier af Ole Søndergaard. Efter nedtagningen 1959 er panelet opsat på skibets nordvæg (se ndf. malerier nr. 2-4).

Salmenummertavler. 1) O. 1905,⁸ 118 × 94 cm, med tre felter til ophæng af letmetalcifre, rammen med lodrette kannelurer. Tavlen havde topstykke i renæssancestil indtil 1959, da den fik sin nuværende grå bemaling med hvide og forgyldte lister. På triumfvæggen nord for korbuken. 2) O. 1850, nu anvendt som lager for løse cifre, ophængt på korets vestvæg. Tavlen består af et bræt med svunget overkant, 66 × 41 cm, gråmalet, oprindelig sort til påføring af numre med kridt. 1862 nævnes fem sådanne †*salmenummertavler*,⁸ af hvilke en 1905 var ophængt på den høje prædikestolsstøtte (foto i NM2).

Præsterækketavle, 1927, i grå profilramme med forgyldte profiler, 140 × 145 cm, præsterne anført i grå versaler på sort bund under overskriften: »Præsterne ved Bryndum Kirke efter Reformationen«. Vestligst på skibets nordvæg.

Sammenhørende med præsterækketavlen er en tilsvarende *tavle*, der under overskriften »Af Brundum Kirkes Historie« oplyser om kirkens nyere ejer- og restaureringshistorie, anskaffelser og gaver til kirken. Ophængt overfor på syd-væggen.

Malerier. 1) 1927, Ansgar døber et barn, signeret »Oskar Jørgensen 1927«. Olie på lærred, 107 × 58 cm (lysning), i forgyldt profilramme. 2-4) 1927, udført af Ole Søndergaard i mørke, især blå toner på fyldingspanel fra den daværende pulpiturbrystning. Panelet, vistnok fra 1846-47 (jfr. ovf.) er siden 1959 opsat på skibets nordvæg i tre dele, nr. 2 og 3 med fire fyldinger (49 × 240 cm), nr. 4 med elleve (49 × 470 cm). Motiverne anføres fra vest. 2) Jesu Døb, Jesus og de små børn, Getsemane og Korsgangen, signeret »O. Sg. 27«. I østfaget. 3) Hyrderne på marken, Kongernes Tilbedelse, Flugten til Ægypten og Jesus i Templet. I 3. fag fra øst. 4) Elleve apostle, malet i grå toner. Under rammeværkets mørkgrå bemaling anes foroven apostelnavnene anført med kursiv, formentlig henvisende til ældre †*malerier* af apostlene fra 1846-47. I andet fag fra øst.

I skibet hænger tre ens *lysekroner*, skænket 1903 for frivillige bidrag af sognets beboere.⁸

Kirkeskib, 1906, et orlogsskib, skænket af Didrich Müller til minde om hans forældre: »Til

Fig. 56. Epitafium (s. 1958), o. 1776, over sognepræst Albert Christopher Klagenberg, †1776. Tilskrevet Frands Bastiansen i Tjæreborg. NE fot. 1982. – *Epitaph für den Pfarrer Albert Christopher Klagenberg, gest. 1776. Frands Bastiansen in Tjæreborg zugeschrieben. Um 1776.*

Minde om Sognepræst C. C. Müller og hustru

1854-1871«.97 Ophængt nordligt i skibets østfag, tidligere midt i kirken. -

Klokke, 1962, tv. 86 cm, med profileret slag-

ring og hals samt indskrifter i reliefversaler. Om halsen: »Støbt af John Taylor & Co. Loughborough England 1962«, på legemet: »Tårne fuldmange sank i grus, klokker end kime og kalde«. Ophængt i slyngebom af eg. †*Klokker*. 1) En klokke afleveredes ved klokkeskatten 1528.⁹⁸ 2) Tidligst nævnt 1766 som stor og vellydende.³⁴ 1795 var den revnet fra neden til midten.⁹¹ 3) 1798, støbt af Joh. Nicolaus Bieber i Hamborg, jfr. den bevarede klokke i Vester Nebel (s. 1994). Den bar indskrift med kirkeejernes og støberens navne: »Hr. Hans Warthoe. Hr. Thomas Ganer. Me fecit Joh. Nic. Riber (sic!) in Hamborg Anno 1798«.99 1864 var også denne klokke revnet og havde mistet lyd, hvorfor den ønskedes om-

støbt, så snart forholdene tillod transport til støberi.⁶³ 4) O. 1865, øjensynligt uden indskrifter.

Klokkestolen er nyere, af eg, med et par genbrugte bjælker, der kan stamme fra den ældre †*klokkestol*, der 1791 var brøstfældig.⁸²

GRAVMINDER

Epitafium (fig. 56), o. 1776, over sognepræst Albert Christopher Klagenberg, †1776 (jfr. †gravsten nr. 3). »Denne Steen erindrer Brøndum Menighed om deres nu sal. 30. aars Sognepræst Hr. Albert Christopher Klagenberg hvis Legeme giemmes her paa Kirkegaarden ved Kirkens østre Ende. Han var fød i Hamburg 1712, kaldet Præst for Brøndum og Nebel 1746, kom i Ægteskab med Jomfr(u) Christiana Maria Endorph 1747, hvilket Ægteskab Gud velsignede med 7 Sønner og 5 Døttre. 6 Sønner og 3 Døttre hvile med deres Fader, den ene Søn og 2 Døttre leve endnu og med den sørgende Moder savne den Mand og Fader som døde her i Præstegaarden d. 8. Martii 1776«.

Den sortmalede grå kalksten, 70×55 cm, udfyldes helt af reliefindskriften, versaler og store skønskriftbogstaver (navne) i fordybede bånd. Skriftpyperne, skriftbåndenes fligede ender og de to fligede akantusblade med blomst nederst, viser et nært slægtskab med arbejder fra stenhuggerværkstedet i Tjæreborg, givetvis fra Frands Bastiansens virketid.¹⁰⁰ Tavlen enkle udformning, set i forhold til værkstedets øvrige arbejder, lader formode, at stenen oprindeligt har været suppleret af en udskåren træramme, som det er tilfældet i Ovtrup, epitafium nr. 1 (s. 1154 med fig. 28). Tavlen er indmuret i korets nordvæg.

†*Epitafium*, o. 1585, over præsten Jørgen Pedersen, †1585, muligvis begravet i kirken.¹⁰¹ »Simbol: Georgii Petri: Auxiliante Excelso Ju(stus) O(mnia) V(incit). Hic dormet Georgius Petri, qvi obiit Ripis 9. die Aug. 1585«¹⁰² (Jørgen Pedersens ledeord: Ved himlens hjælp overvinde den retfærdige alt. Her sover Jørgen Pedersen, som døde i Ribe 9. august 1585).¹⁰³ – Befandt sig 1791 i kirken.⁵⁶ Jfr. gravramme nr. 1.

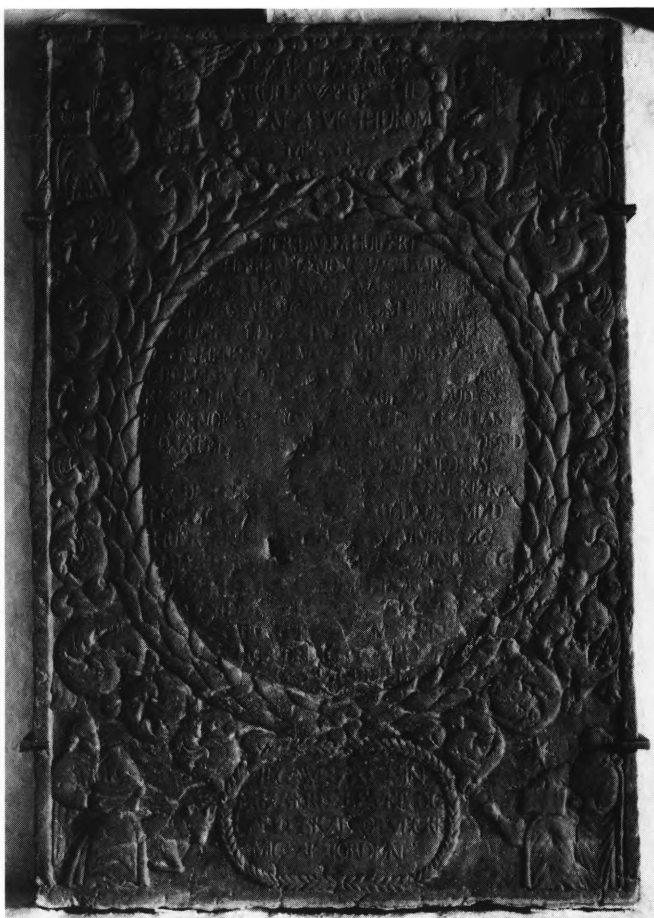
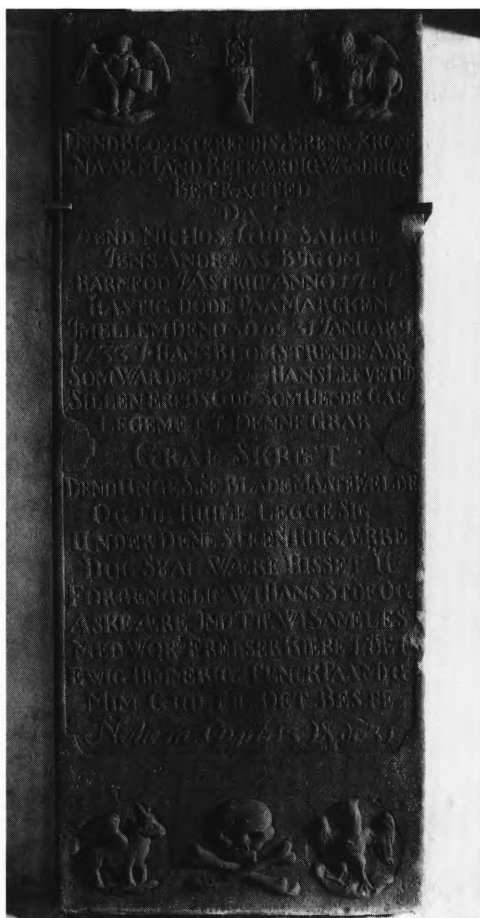

Fig. 57-58. 57. Gravsten (nr. 1, s. 1959), o. 1733, over Jens Andreas Bygom, †1733. 58. Gravsten (nr. 2, s. 1959), o. 1739, over herredsfoged Christen Andersen Bygom, †1739, og hustru Kirsten Mathiasdatter. NE fot. 1982. – *Grabstein (Nr. Andersen Bygom, gest. 1739, und Ehefrau Kirsten Mathiasdatter. Um 1739.*

Gravsten. 1) (Fig. 57) o. 1733. Jens Andreas Bygom, »barnfødt i Astrup anno 1711, hastig døde paa marcken imellem dend 30 og 31 januarij 1733«. Gravvers.

Den smalle kalksten, 204 × 86 cm, dækkes i hele sin bredde af reliefskriften (versaler og skrivekrift) og bærer i hjørnerne cirkelmedaljoner med enkelt udhuggede evangelistsymboler. Øverst flankerer Mattæusenglen (til venstre) og Markusløven et timeglas, kronet af Jesumono-gram og kors. Nederst er imellem Lukasoksen (til venstre) og Johannesørnen et dødningehoved over to krydslagte knogler.

Stenens opbygning med dominerende skrift-felt og evangelistmedaljoner omkring forkræn-

kelighedssymboler viser hen til en ældre grav-stenstype fra 1550-1600, ligesom en gravsten i Torstrup kirke fra o. 1672 (s. 1436 nr. 2 med fig. 30). – 1791 på kirkegården;⁵⁶ 1927 flyttet fra sin plads nord for sakristiet ind i våbenhuset.⁷¹

2) (Fig. 58) o. 1739, over herredsfoged Chri-sten Andersen Bygom, †1739. »Her under huiler i Herren dend høiyagtbare og velfor[neme] Mand Christen Andersen Bygom fordum Her-rits Fouge[t] udi Skads [Hered, som sali]gen hensov [den 29. juli A]nno [1739] udi hans [Al-]ders 66 aar. Herhos h]ans kiære Hus[tru, ærlige og G]u[d- og] dyd elskende [Matrone Kirsten Ma]thias Daater [som salig he]nsov dend □ [udi hendes] Alders □ aar. De [levede tilsam-

me]n [i] kierli[gt Ægteskab 36 Aar, avlede] med huerand[re 6 Børn, 5] Sønner og 1 Dat[ter, hvoraf de 3 Sønner og 1 Datter salige ud i Herren forhen ere hensovede.] Gud g[ive dem en] gledel[i]g [og evig] Opstandelse«. ¹⁰⁴ Desuden to gravvers, øverst: »Jeg wed at min frelser lever og hand skal opvecke mig af lorden« og nederst: »De retfærdige skulle være til en ævig Ihukommelse«.

Gravstenen, grå kalksten, 199 × 136 cm, domineres af et næsten udslidt indskriftfelt med reliefversaler i fordybede bånd, indrammet i en kransoval af laurbær med blomster. Herover et fladovalt skriftfelt med akantusranke og forneden endnu et med bladranke. I hjørnerne sidder læsende evangelister, alle iført folderige dragter, med deres symbolvæsnere. Øverst vender Mattæus (til venstre) sig mod en gestikulerende engel, mens Markus sidder frontal, med løven bag sig. Nederst sidder Lukas (til venstre) og Johannes, begge vendt mod stenens midte og med henholdsvis oksen og ørnen kikkende frem bag sig. Sviklerne udfyldes af tunge, sammenkrøllede akantusblade.

Stenen har i motivforlæg nære sidestykker i Skast fra o. 1743 (s. 1905 nr. 2 med fig. 32) og i Tjæreborg fra o. 1740-50 (s. 1873 nr. 2 med fig. 53), den første med en tilsvarende grov udhugning, den anden mere professionelt hugget. De tre sten knytter sig både i forlæg og detaljer (den gestikulerende Mattæusengel) til en ældre gruppe gravsten, repræsenteret i Darum fra o. 1703 (Gørding hrd.), Farup fra o. 1711 (Ribe hrd.) og Henne fra o. 1720 (V. Horne hrd.) (s. 1266 nr. 2 med fig. 41). Også disse er præget af en naiv figurfremstilling, men de besidder en livfuld karakteristikk, der er gået tabt i de senere stenedsmykninger. – Stenen lå 1791⁵⁶ på kirkegården; 1927 nord for sakristiet, hvorfra den siden er flyttet ind i våbenhuset.⁷¹

3) (Fig. 59) o. 1791. Hans Hansen, *8. aug. 1786 i Spangsbjerg Mølle, †14. marts 1791 (søn af Hans Hansen og Ingeborg Nielsdatter, jfr. gravsten nr. 4).¹⁰⁵

Grålig sandsten, 159 × 70 cm, nederst signeret af »F(rands) B(astian)S(en)« i Tjæreborg.¹⁰⁰ Den smalle sten udfyldes i hele sin bredde af et høj-

ovalt, nu næsten udslidt indskriftfelt med versaler og store skønskriftbogstaver (navne) i relief. I hjørnerne bærer stenen rocailler med viltre rokokobøjler, foroven udfyldt med netværk og flankerende et muslingeskalsornament, forneden med en blomst på stilk og flankerende endnu en bøjle. Fra rocaillerne breder fliget bladværk sig ud i sviklerne. Gravstenens hugning og opbygning er typisk for Frands Bastiansens arbejder.¹⁰⁶ – 1927 flyttedes den fra kirkegården, ved tårnet, ind i våbenhuset.⁷¹

4) (Fig. 60) o. 1792. Hans Hansen, *6. nov. 1755 i Spangsbjerg Mølle, †16. maj 1792, og hustru Ingeborg Niels Datter, *7. okt. 1755 på Sønderriis, †16. aug. 1786, kom i ægteskab med hinanden 14. juni 1782, avlede tilsammen en søn (jfr. gravsten nr. 3) og en datter.

Gravstenen, af grå kalksten, 218 × 130 cm, er nederst signeret af »F(rands) B(astian)S(en)« i Tjæreborg.¹⁰⁰ Det rektangulære indskriftfelt, med versaler samt store skønskriftbogstaver (navne) i relief, bærer udsmykning i lavt relief i form af rokokobøjler og akantusløv. Over feltet ligger en laurbærranke, hvis ender synes at forsvinde ind i stenen for at komme frem igen langs feltets sider i form af festoner, afsluttet af blomster forneden. Øverst står en olielampe, fra hvis fod en palmegren i rocaille (til venstre) og blomster på svungne stængler udspringer. Forneden giver en konkav bue i indskriftfeltet plads til en stiliseret roset, indkranset af to rokokobøjler. Hele stenen kantes af en let profilering.

Stenen følger en fast udsmykningstype kendetegnende for Frands Bastiansens senere arbejder.¹⁰⁷ Særlig nær står en sten i Guldager fra o. 1790. – Stenen lå 1791⁵⁶ på kirkegården; 1927 flyttet fra sin plads ved tårnet ind i våbenhuset,⁷¹ hvor den som de øvrige er fastgjort til væggen.

5) Gravsten, o. 1777, genanvendt o. 1931 over Karl M. Hansen, *5. aug. 1850 i Gjesing, †20. marts 1931 samme steds, og hustru Maren Helene Hansen, født Bertram, *10. jan. 1857 i Rovst, †2. jan. 1908 i Gjesing.

Grå kalksten, nu 145 × 84 cm. Over et rektangulært indskriftfelt med svungen overkant er hugget en krone og et buet skriftfelt med gravvers (for dybede versaler): »Jeg haver stridet den

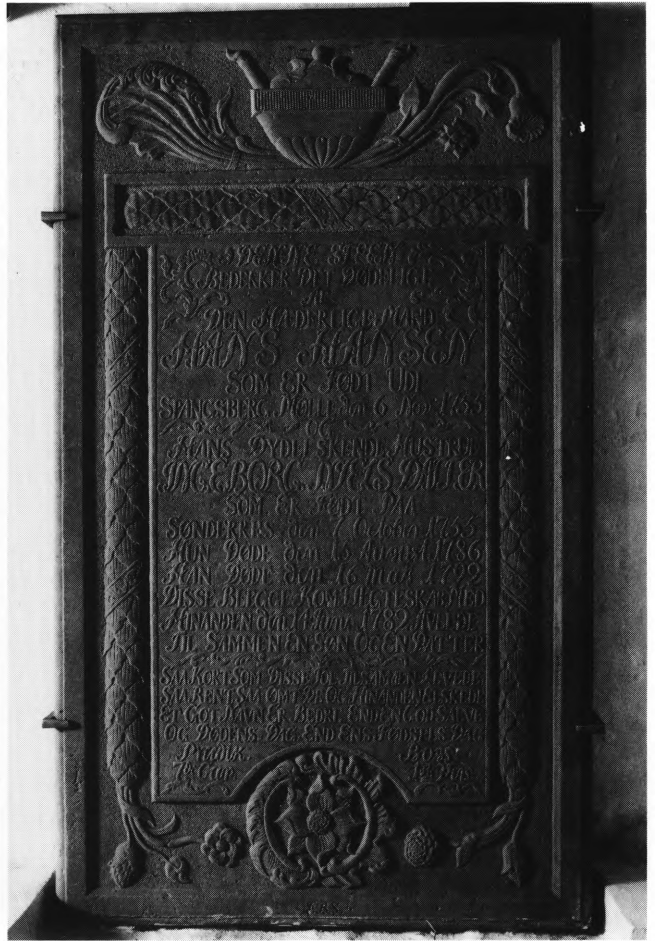

Fig. 59-60. Gravsten udført af Frands Bastiansen i Tjæreborg. 59. (Nr. 3, s. 1960), o. 1791, over Hans Hansen, †1791. 60. (Nr. 4, s. 1960), o. 1792, over Hans Hansen, †1792, og hustru Ingeborg Nielsdatter, †1786. NE fot. 1982. – *Grabsteine von Frands Bastiansen in Tjæreborg. (Nr. 3) für Hans Hansen, gest. 1791. Um 1791. (Nr. 4) für Hans Hansen, gest. 1792, und Ehefrau Ingeborg Nielsdatter, gest. 1786. Um 1792.*

goede strid fuldkommene, løbet jeg beholt troer fremdeliser retfærdigheds krone henlagt til diig. Paul(i) 2. Ep(istola ad) Tiutimo (=Timotheum) (2. Tim 4, 7)) A(nn)o 77«. I de øvre hjørner er frihugne rosetter.

Ved genanvendelsen af stenen o. 1931 er indskriften borthugget, så det nuværende fordybede felt er fremkommet. Stenens nederste del er afhugget. – På kirkegården, ved den vestlige indgang.

I præsteindberetning 1791⁵⁶ opregnes foruden †epitafium følgende †gravsten (nr. 1-3) og †gravrammer.

†Gravsten. 1) O. 1624, over sognepræst Peder Jensen Bramming, †1624. »Her hviler hæderlige

mand Hr. Peder Jensen Bramming, sognepræst til Bryndum og Nebel, som hensov udi Herren den 2. Aprilis Anno 1624 – hans embeds 57 – alders 78. Confiteor ante exælo justus omnia vincit (Stol på, at jeg har overvundet verden. Ved himlens hjælp overvinder den retfærdige alt). Det som du est, var jeg i live. Hvad jeg nu er, det skal du blive. Mihi heri et tibi hodie (I går mig, i dag dig). Syr. 48. «¹⁰³ – I korgulvet. –

2) O. 1736, over herredsfoged Dethlev de

Behr, †1736. »Spørg du, min ven! Hvo ligger her, da viid det er Dethlev de Bæhr, en mand af dyd og ære, Ober Qvarttermester han var og den anseelige skare bar, i tiuge aar og fleere i

Fig. 61. Kirken set fra nordøst. Tegning af E. Rondahl 1896. – *Nordostansicht der Kirche. 1896.*

hovedstaden Kiøbenhavn, hvor Kongens naade gav ham navn og rang blandt de betiente, hvis titel er os elskelig, som tiene troe og redelig. Derpaa han tiden endte, sit liv, og lagde sine been til hvile under denne steen, efter et dommer-værk, i Schads herred af hannem vel, og viiselig med ret og skeel i trei aar var beklædet. Anno 1736 d. 11. December«. – På kirkegården.

3) O. 1776, over sognepræst Albert Christopher Klagenberg (jfr. epitafium). »Herunder hviler det dødelige af velærværdige hr. Albert Christopher Klagenberg, fød i Hamburg 1712, og som 30 aars præst døde her den 8. marts aar 1776«. – På kirkegården.

4) En gravsten, uden indskrift, fjernedes fra midtergangen ved en omlægning af gulvet 1859.⁷¹

5) En gravsten, benyttet som dørtrin til våbenhuset, flyttedes 1927 ud på kirkegården; senere genanvendt som mindesmærke for Christian III.s besøg i kirken 1536 og 1539.⁷

†*Gravrammer.* 1) O. 1599, over præstekonen Karen, †1599. »Her hviler salig Karen H(err) Peders hos hendes første hosbonds S(alig) H(err) I(ørgen) P(edersen) og hensovede udi Herren 30. oktober a(nn)o 1599. Gud give hende en glædelig opstandelse«. – 1791 i korgulvet. Jfr. †epitafium.

2) O. 1694, over Ingeborg Andersdatter Serup, †1694. »Her hviler hæderlige og gudfrygtige unge pige sal. Ingeborg Anders Datter Serup. Hun blev henrykt at ondskab skulde ikke omskifte hendes forstand eller sviig bedrage hendes siel. Hun blev snart fullkommen og fyldte en lang tiid, hendes siel behagede Gud,

derfor hastede hand med hende fra ondskab. Døde i sit 5. aar a(nn)o 1694, den 10. januarii«. – 1791 i korgulvet. Resterne af to *†kister*, en egetræskiste med tre jernhåndtag og en dobbelt fyrretræskiste med syv jernhåndtag, blev 1859 påtruffet i skibets gulv og genbegravet på kirkegården.⁷¹

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Ribe amt i almindelighed henvises til s. 50f., vedr. litteratur og forkortelser til s. 54f. Endvidere er benyttet:

Ved embedet. Synsprotokol 1862ff. – *LA Vib.* Skast herreds tingbog 1668.

NM2. Håndskrifter. F. Uldall: Om de danske landsbykirker, VII, 1886, s. 58ff. – *Notebøger.* Søren Abildgaard, X, 1. – *Indberetninger.* N. S. Nebelong 1843 (kalkmalerier), J. Helms 1873 (bygning, inventar, gravminder), V. Ahlmann 1889 (bygningsarkæologiske iagttagelser i kor og apsis), J. Magnus-Petersen 1890 og 1891 (kalkmalerier), samme 1891 (altertavle), E. Rothe 1903 (kalkmalerier), Chr. Axel Jensen 1905 (to) (altertavle), samme 1916 (to) (kalkmalerier og inventar), Ole Søndergaard 1928 (kalkmalerier), Richard Aas og Rolf Graae 1957 (restaurelingsforslag), Olaf Hellvik 1958 (kalkmalerier), Olaf Olsen 1959 (arkæologiske undersøgelser), Henrik Jacobsen 1990 (bygningsundersøgelser), Niels Jørgen Poulsen 1990 (dendrokronologisk prøvetagning), Carsten Sønderby 1990 (dendrokronologisk analyse).

Tegninger og opmålinger. *NM2.* Tegning af kirken

og døbefonten ved Jacob Kornerup 1865. Opmåling af korets facader og forslag til istandsættelse ved F. Uldall 1886. Akvareller af kalkmalerier og døbefont ved Magnus-Petersen 1890. Opmålinger og tegninger af bygningen, plan, opstalter og snit, samt bygningsdetaljer, døbefont, alterstager, alterkalk og dørfloj ved V. Ahlmann 1891 (forlæg for Danske Tufstenskirker 1894 og Jyske Granitkirker 1903). Opmåling af præstedør ved F. Uldall 1896. Tegninger og opmålinger af bygningen samt bygningsdetaljer, alterdisk og døbefont ved E. Rondahl 1896. Akvareller af kalkmalerier ved Ole Søndergaard (1928). Restaurelingsforslag ved Richard Aas og Rolf Graae 1954. Plan og tværsnit af bygning ved Henrik Jacobsen 1979 samt længdesnit 1990.

Litteratur. Jacob Helms: Danske Tufstenskirker, I,

1894, s. 89-91 og 102-03. – H. Storck: Jyske Granitkirker, 1903. – Svend Hansen: Brøndum Kirke, i ÅrbRibe, XI, 1944-47, s. 559-86. Samme: Om Brøndum Kirkes Sakristi og Spir, i ÅrbRibe, XII, 1948-51, s. 60-70. – Søren Petersen: Træk af Bryndum sogns historie, Esbjerg 1967.

Historisk indledning ved Michael H. Gelting, beskrivelse af bygning ved Niels Jørgen Poulsen, kalkmalerier og inventar ved Ebbe Nyborg, orgler ved Ole Olesen og gravminder ved Vibeke Andersson Møller. -

¹ Ifølge redaktionsprincipperne for Danmarks Kirker bruges den stavemåde, der er anvendt i Trap: Danmark, 5. udgave. I overensstemmelse hermed staves sognet og byen »Brøndum«, uagtet at formen »Bryndum« nu igen er anerkendt som rette stavemåde. Første gang navnet nævnes, i 1289, er det som »Brunnum«. -

² DiplDan. 2. rk. III, 342. -

³ Kronens Skøder IV, 201. -

⁴ Hans Nielsen: Slægten Spangsberg af 1667, Esbjerg 1932, s. 9. -

⁵ LA Vib. Ribe bispearkiv. C 4.168. -

⁶ LA Vib. Ribe bispearkiv. Uregistreret korrespondance angående Skast hrd. (C 4.68). Ugelvig-delen tilhørte 1795-1800 herredsfoged Hans Warthoe. -

⁷ Søren Petersen: Træk af Bryndum sogns historie, Esbjerg 1967. -

⁸ Synsprotokol 1862ff. -

⁹ RA. Reg. 108A nr. 21. Fortegnelse over indkrævede klokker 1528-29. -

¹⁰ Oluf Nielsen: Herredsbeskrivelse, 1862, s. 230f. Ifølge sognepræst Thomas Huulegaards indberetning 1791 skulle landemødet have været afholdt i kirkens sakristi (LA Vib. Skast hrd.s provsti. Sager enkelte sogne vedk. 1634-1812 (C 43E.4)). -

¹¹ Jfr. Svend Hansen: Om Brøndum Kirkes Sakristi og Spir, i ÅrbRibe, XII, 1948-51, s. 60-70. -

¹² DaFolkemSaml. 1930/5. -

¹³ Mønterne opbevares i Den kongelige Mønt- og Medaillesamling. F. P. 2625 og 2635. -

¹⁴ Jfr. L. Jacobsen og E. Moltke: Danmarks Runeindskrifter, 1942, nr. 32, og E. Moltke: Runerne i Danmark og deres oprindelse, 1976, s. 411. -

¹⁵ Gravhøjen er ikke nærmere undersøgt. -

¹⁶ Ved sløjfningen skal der være fundet urner med brændte ben. NM. Det kulturhistoriske centralregister. -

¹⁷ Sml. Olaf Olsen: Hov, hør og kirke. ÅrbOldk-Hist. 1966, s. 269.

¹⁸ En stor rejst kampesten, 1 × 1,5 m, i kirkegårdens nordøstre hjørne, er uden held forsøgt kløvet tre steder. Der ses tydelige spor af kløvhuller. Stenen er formodentlig flækket forkert, hvorefter man har opgivet at kløve den.

¹⁹ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1696-1775 (C 4.189).

²⁰ LA Vib. Skast herreds tingbog 1668. Kirkesyn 30. marts, indført 5. maj 1668.

²¹ Jacob Helms: Danske Tufstenskirker, I, 1894, s. 102-03.

²² At koret er rigere og mere »moderne« i sin udsmykning end skibet er et ikke ualmindeligt træk i kirkearkitekturen. Således brugte man i Rhinlandets kirker 1200-50 ofte rundbuede vinduer i skibet, mens øvrige detaljer blev afsluttet med spidse buer. Jfr. Marianne Kroh: Die spätromanischen Fensterformen im Kirchenbau des Rheinlandes. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Johannes Gutenberg-Universität zu Mainz, 1960, s. 15.

²³ Jfr. Marianne Nielsen og Niels Jørgen Poulsen: På sporet af den »jyske fod«. Om måleenhederne i jyske, romanske kirker, herunder Ribe domkirke, i Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller 1983, s. 41-57.

²⁴ Nordre korbuevange måler i bredden 113 cm, den søndre 112 cm.

²⁵ Undersøgelse og indberetning ved Henrik Jacobsen 1990.

²⁶ Et tværsnit gennem kappen regnet fra neden består da af en munkesten i fuld længde (26,5 cm) + en fuge (2 cm) + en sten på fladen (7,5 cm) + et nyere lag puds (2 cm), i alt 38 cm.

²⁷ Indberetning ved Olaf Olsen 1959.

²⁸ Jfr. afsnittet »Livstræets kontekst«, i Lise Gotfredsen og Hans Jørgen Frederiksen: Troens billeder. Romansk kunst i Danmark, forlaget Systime 1988, s. 96-102.

²⁹ Udtagningen af prøver af kirkens tagværk er sket i samarbejde med Antikvarisk Samling i Ribe. Den dendrokronologiske analyse er foretaget af institutionen Wormianum, Højbjerg (jfr. Wormianum. Dendro-dateringer. Sag nr. 406. ASR 901, prøve I-XIV). To daterede prøver fra apsis, henholdsvis en spærsko (prøve I) og en spærstiver (prøve II), viste et fældningstidspunkt efter 1241, højst sandsynligt ved midten af 1240'rne. Prøverne fra skibet (IX-XIV), afsavede skiver af nordsidens spærsko, viste, at tømmeret formodentlig var fældet 1452.

³⁰ Danske Tufstenskirker, I, 1894, s. 89-91 og 102-03.

³¹ Sml. Ribe domkirkes nordre korsarm (s. 257f.), Århus domkirke (DK. Århus, s. 185 og fig. 68, der gengiver kugleformede slutten fra Øm kirke, Viborg domkirke, Århus by, Vejlbj kirke og Grønbæk kirke) samt Skivholme kirke (DK. Århus, s. 1943).

³² Sml. DK. SJyll. s. 1082 med fig. 21 samt Harald Lønborg-Jensen og C. M. Smidt: Cistercienser-Kirken i Løgum, 1931, planche XV, 1 og 3.

³³ Se Claus Rauterberg: Der Kirchenbau des Mittelalters in Schleswig-Holstein, i Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, Bd. 2, II, Neumünster 1978, s. 102-08, og Hans Josef Böker: Die mittelalterliche Backsteinarchitektur Norddeutschlands, Darmstadt 1988, s. 56-78.

³⁴ LA Vib. Ribe bispearkiv. Præsteindberetninger til biskop Bloch 1766-69 (C 4.774).

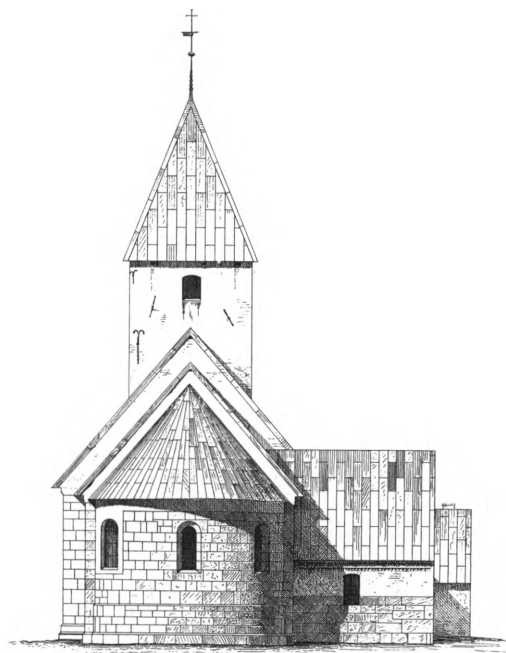

Fig. 62. Kirkens østside 1:300, målt og tegnet af V. Ahlmann 1891. Efter Jydske Granitkirker. – *Ostseite der Kirche*, 1891.

³⁵ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1788-92 (C 4.190).

³⁶ J. Helms: Danske Tufstenskirker, I, 90.

³⁷ Jfr. Vester Nebel s. 1976. Blystøberkaminer til omsmelting af kirkens tage var almindelige i Sønderjylland, sml. DK. SJyll. s. 2668 og 2956.

³⁸ Restaureringsforslag ved Rolf Graae og Richard Aas 1954. I NM2.

³⁹ RA. Kancelliets brevbøger, 1. sept. 1806 nr. 1048.

⁴⁰ Glasstykkerne opbevares i NM2, inv. nr. D 225-300/1959. De tre her afbildede er gengivet efter Birgit Als Hansen: Middelalderlige glasmalerier, Hikuin, bd. 1, 1974, s. 87-96 (fig. 22, 24 og 25).

⁴¹ HofmFund., s. 584.

⁴² DaAtlas, V, 694.

⁴³ NM2. Brev 16. sept. 1843 fra biskop Tage Müller til Oldsagskommissionen og Nebelongs beretning til kommissionen samme år. – LA Vib. Skast, Øster og Vester Horne hrdr.s provsti. Synsprotokol 1828-61 (C 44.3). Ønsket om nypudsning er anført under 1855. En tavle fra 1927, med oplysninger om kirkens historie (s. 1957), vil vide, at der 1856 var faldet en del puds af i kor og skib, hvorefter der 1858 blev afhugget store dele til bunds.

⁴⁴ Ribe Stiftstidende 17. aug. 1865 og Berlingske Tidende 18. aug. Indb. ved Jacob Helms 1873 i NM2. Helms: Tufstenskirker, s. 90 (note).

⁴⁵ J. Magnus-Petersen: Kalkmalerier i danske Kirker, 1895, s. 3, nævner dekorationen, som han efter med-

delelse og skitse fra en skolelærer ville datere til tiden o. 1600. -

⁴⁶ Niels M. Saxtorph: Danmarks Kalkmalerier, 1986, s. 199 og Danske Kalkmalerier, Senromansk tid 1175-1275, 1987, s. 178. -

⁴⁷ J. Magnus-Petersen: Kalkmalerier i danske Kirker, - 1895, s. 2-3. -

⁴⁸ Det må bemærkes, at denne forskel i bundfarven ikke nævnes af Magnus-Petersen eller spores i hans akvareller. Den er først iagttaget af Hellvik under genrestaureringen 1958, men er efter al sandsynlighed et autentisk træk. -

⁴⁹ Jfr. Ebbe Nyborg: Malet arkitektur i en storkirke. Danske Kalkmalerier, Senromansk tid, 1175-1275, 1987, s. 126f. Nævnes må også ornamenter på et af de hvælv i Løgumkloster kirke, som konstruktivt står Brøndums nær. Se DK.Sjyll. s. 171. -

⁵⁰ Afbildet i Danske Kalkmalerier, Senromansk tid, 1175-1275, 1987, s. 175. -

⁵¹ H. Claussen: Zur Farbigekeit von Kirchenräumen des 12. und 13. Jahrhunderts in Westfalen. Westfalen 56, 1978. Dekorationen i Brøndum kirkes apsisbue har en nær parrallel i den nyfundne udsmykning i Fedderwarden (Østfrisland). Se Rolf-Jürgen Grote og Peter Königfeld: Die St. Stephanskirche in Wilhelmshaven-Fedderwarden. Architektur und Innenraummalung einer spätromanischen Dorfkirche im Jeverland von dem Hintergrund der ostfriesischen Kunst, Hameln 1980, især fig. 32-33. -

⁵² Se O. Demus: Romanische Wandmalerei, München 1968, s. 101f., 197f., og W. Jung: Deutsche Malerei der Frühzeit, Stuttgart 1967, s. 34, 69f.

⁵³ Deres stiltrin repræsenteres eksempelvis - men noget afvigende - af en serie helgenfremstillinger fra o. 1280 i domkirken i Minden. Se D. Kluge: Gotische Wandmalerei in Westfalen, Münster 1959, s. 79f.

⁵⁴ Jfr. ndf. om kirkens oprindelige altersølv, der muligvis er fransk eller engelsk import.

⁵⁵ Kilden er Jakob Helms, der 1873 på anden hånd refererer en nu ukendt indberetning fra 1743 i Oldnordisk Museums arkiv. Der er formentlig tale om en misforståelse. Det usandsynlige årstal kunne være fejl for 1843, og henvisningen således gå på N. S. Nebelongs indb. fra dette år. Heri nævnes imidlertid ingen motiver som de nævnte, hvis eneste mulige placeringer har været i apsidens og korets hvælv.

⁵⁶ LA Vib. Indb. ved pastor Thomas Huulegaard 1791. Sager enkelte sogne vedk. 1634-1812 (C 43 E.4).

⁵⁷ Fotografier i NM2.

⁵⁸ Jfr. s. 1128f. og Nielsen: Herredsbeskrivelse, s. 231, samt samme: Vester Horne Herred, 1866, s. 130.

⁵⁹ De ikke identificerbare portrætter kan selvsagt tænkes at have omfattet bisper senere end Monrad, så meget mere som det samlede antal portrætter har været større end de ni bisper fra reformationen til Johan Monrad. Som det fremgår, behøver dog ikke alle uidentificerbare portrætter at have været bisper.

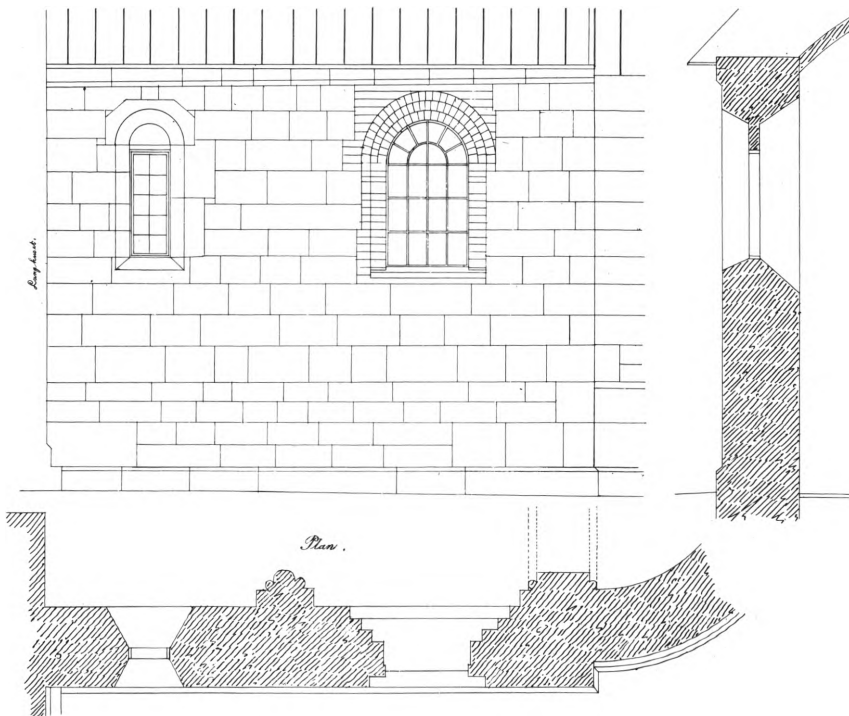

Fig. 63. Korets sydside før omsætningen. Målt og tegnet af F. Uldall 1886. 1:100. - *Südliche Chorseite. 1886.*

⁶⁰ Se Holger F. Rørdam: *Kirkelige Efterretninger fra Ribe Stift*, i *Kirkehistsaml.*, 2. Række, Bd. 6, 1872-73, s. 633f. -

⁶¹ I sin ældste form taler 1700'ernes tradition da heller ikke om landemoder, men lidt mere ubestemt om »provstemøder«, der fordum undertiden skulle være holdt i Brøndum kirke. Se *DaAtlas*. V, 694. -

⁶² Bordets to dele var ikke i forbandt, fundamentet på den anden side ensartet uden påviseligt brud. -

⁶³ LA Vib. Skast, Øster og Vester Horne hrdr.s provsti. Synsprotokol 1828-82 (C 44.3-4). -

⁶⁴ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1788-92 (C - 4.190). -

⁶⁵ Stukket af Jacob Matham. Se Christie: *Ikonografi II*, 217f. og Hugo Johannsen: *The graphic art of Hendrick Goltzius as prototype for danish art during the reign of Christian IV.*, i *Art in Denmark*, Leids Kunsthistorisch Jaarboek 1983, s. 97f. med fig. 12-15. -

⁶⁶ Johannes Døberen er altså her at opfatte som en nytestamentlig parallel til Moses (i nordre vinge), en sammenstilling, der er usædvanlig. Jfr. Reinhard Lieske: *Protestantische Frömmigkeit im Spiegel der kirchlichen Kunst des Herzogtums Württemberg*, 1973, s. 45. -

⁶⁷ Dog var ansigterne skrabet ud, tilsyneladende bevidst. Kilden til vor viden om tavlens ældste farver er Nationalmuseets konservator Kristian Due, der i sommeren 1916 arbejdede i Varde (jfr. s. 905) og en aften tog til Brøndum for at se på den igangværende restaurering. Han forfærdedes over Esbjergfirmaets hårdhændethed, men nåede at gøre visse iagttagelser, som han indberettede til museet (breve i NM2, under Brøndum og Varde S. Jakobi). -

⁶⁸ Det er nærliggende, at provsten tillige har bestemt valget af malede motiver, ligesom han rimeligvis har været ophavsmand til postamentvingernes usædvanlige, teologiske sammenstilling af Moses og Johannes Døberen som skarpe bodsprædikanter (jfr. note 66). Tavlens øvrige, skårne program med evangelister og dyder er billedskærerens traditionelle. -

⁶⁹ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirke og præstegårdssym 1826-32 (C 4.71). -

⁷⁰ Til nymalingen hørte frakturindskrifter, der anes på ældre fotografier, under søndre sidefelts maleri således: »Til Himlen han opfoer«. -

⁷¹ Jfr. Svend Hansen: *Brøndum Kirke*, i *ÅrbRibe*. Bd. 11, 1946, s. 579f.

⁷² Se Ole Faber og Bo Bramsen: *Varde Sølv. Guldsmedemestre på Varde-egnen og deres arbejder ca. 1600-1870*, Varde 1983, s. 70, 126, 164. Kalkens gamle dele henføres her til senmiddelalderen.

⁷³ Storck: *Granitkirker*, Tav. 14.

⁷⁴ M. Mackeprang: *Vore ældste Alterkalke*, i *Årb OldkHist*. 1906, s. 88.

⁷⁵ *Acta Archaeologica*, XI, 1940, s. 135f. med hen-

visning til H. Martin: *Les Joyaux de l'Arsenal I. Psautier de Saint Louis et de Blanche de Castille* (Arsenal 1186). Angående dateringen se *Bibliothèque Nationale, Les Manuscrits a Peintures en France du XIIIe au XVIe Siècle*, Paris 1955, s. 8f.

⁷⁶ Aron Andersson: *Silberne Abendmahlsgeräte in Schweden aus dem XIV. Jahrhundert*, Stockh. 1956, s. 64 (note), 126 (note). Her nævnes også en svensk kalk fra 1200'erne i Hedared (Västergötland) med en tilsvarende knop. -

⁷⁷ Sættet, der nu tilhører det engelske kongehus, er signeret »Nicol'vs me fecit«. Se *udstillingskataloget Age of Chivalry. Art in Plantagenet England 1200-1400*, Royal Academy of Arts, London, 1987, s. 164f., 307f. Enkelte beslægtede engelske arbejder synes eksporteret til det middelalderlige Norge og Island, således Dragsmark-kalken (Bohuslen). Se *Middelalderkunst fra Norge i andre Land*. Universitets Oldsaksamling, Oslo, kat. nr. 27. -

⁷⁸ Andersson (jfr. note 76), s. 73f. Det ældste kendte eksempel på bevaret altersølv fra gotikkens franske hjemland er det såkaldte »Parisersæt« fra 1333 i Nationalmuseet i København. -

⁷⁹ Hovedparten af periodens tyske altersølv, der overvejende præges af senromanske former, er fremlagt i *udstillingskataloget Die Zeit der Staufer, Württembergisches Landesmuseum, Stuttgart*, 1977, I, s. 449ff. med tilhørende illustrationer i bind II. -

⁸⁰ Varde Sølv (jfr. note 72), s. 114f. -

⁸¹ Tilsvarende små gennembrudte terningplinte ses på stagerne i Asserballe på Als, der i øvrigt på flere punkter er afvigende udformet (DK.SJyll. s. 2448f.). -

⁸² LA Vib. Ribe bispearkiv. Uregistreret korrespondance angående Skast hrd. 1779-1812 (C 4.68). -

⁸³ Jfr. Mackeprang: *Døbefonte*, s. 68, og E. Rump: *Inskriptionen på Øster Hornum fonten*, i *Fra Himmerland og Kjær Herred*, 1972. -

⁸⁴ Mackeprang: *Døbefonte*, s. 4, 8, 44, 176 samt *Danmarks Runeindskrifter*, 1941, 90-91, og Moltke: *Runerne*, s. 362f. -

⁸⁵ Nytolkningen er fremsat i et responsum, der venligst er afgivet til redaktionen af Knud Ottosen, Institut for Kirkehistorie ved Århus Universitet. Det oplyses heri, at liturgiske tekster som *Notmarkmanualet* vel ikke direkte nævner floderne ved navn. Men ved stænkningen var det dem, der tænkes på, og man kan næppe udelukke, at præsterne faktisk visse steder har nævnt de fire floders navne. I så fald ville det være praktisk på kummens rand at angive flodnavnenes første bogstaver, så man ikke tog dem i forkert rækkefølge. At tegnene ikke ganske svarer til de græske bogstaver i vore dages trykte udgave, kan ikke overraske, bl.a. fordi de må have været ganske uvante for stenhuggeren. -

⁸⁶ Således i form af fire ansigter eller ved fire krukker, hvoraf vandet flyder. Jfr. s. 1728f. og Macke-

prang: Døbefonte, s. 62; Oscar Reutersvärd: Paradi-
sets Källa och de Gotländska »Paradisfuntarna«. Et
bidrag til studiet av vattensymboliken på de me-
deltida dopfuntarna, Lund 1967; Folke Nordstrom:
Medieval Baptismal Fonts. An Iconographical
Study, Umeå 1984, s. 31f.; Lise Gotfredsen og Hans
Jørgen Frederiksen: Troens Billeder. Romansk kunst
i Danmark, Herning 1987, s. 343. -

⁸⁷ Andre tegn og indskrifter i forbindelse med fon-
teranden forekommer, således i S. Katrine kirke i
Ribe, hvor evangelisternes navne er indhugget med
latinske majuskler (s. 747). -

⁸⁸ Nævnes kan kanniken Attes gravsten fra 1217 i Ve-
stervig og en anden romansk gravsten sammesteds,
der bærer et indhugget, groft angivet alfa og omega.
Se DK. Tisted, s. 648-50, Jørgen Råstedts artikel om
Græsk sprog og skrift i KultHistLeks. samt Danske
Kalkmalerier, Romansk tid 1080-1175, red. Ulla
Haastrup og Robert Egevang, 1986, hvor der s. 177
nævnes en indskrift med græske bogstaver i forbin-
delse med de nu forsvundne kalkmalerier i Vrigstad
kirke i Småland. -

⁸⁹ Motivet går muligvis tilbage til Ribe Domkirke,
jfr. Mackeprang: Døbefonte, s. 167 med note og Ja-
cob Helms: Ribe Domkirke, 1870, T. XI,5. -

⁹⁰ Mackeprang: Døbefonte s. 165f, hvor kummen
ikke er omtalt. -

⁹¹ LA Vib. Ribe bispearkiv. Indberetninger. Kirke og
præstegårdssyn 1793-97 (C 4.704). -

⁹² Oprindelige eller i hvert fald tidlige evangelistma-
lerier er bevaret på snedkerens prædikestole i Sønder
Lem og Hanning kirker (Ringkøbing amt). Normalt
har han forsynet felterne med relieffer. -

⁹³ Kristen Due i brev til Nationalmuseets anden af-
deling 1916 (jfr. note 67). -

⁹⁴ Skast herreds tingbog 1640, udg. ved Poul Ras-
mussen 1963, s. 204f. -

⁹⁵ 1791 oplyses udtrykkeligt (jfr. note 56), at kirken
da ikke havde noget pulpitur. -

⁹⁶ Emil Nielsen: Orgelfortegnelse. Synsprotokol
1862f. -

⁹⁷ Henningsen: Kirkeskibe Ribe, s. 358, giveren her
med det fejlagtige fornavn Ditlev, hentet fra tavlen
om kirkens historie (jfr. ovf.), hvorpå det 1990 er
rettet. -

⁹⁸ Søren Manøe Hansen: Klokkeskatter i Ribe amt
1526-29 og 1601. I ÅrbRibe 1984, s. 168f. -

⁹⁹ O. Nielsen: Herredsbeskrivelse 1862, s. 232. -

¹⁰⁰ Jfr. værkfortegnelse under Tjæreborg, note 81. -

¹⁰¹ Svend Hansen anfører, at det muligvis er ligene af
denne med hustru, der er fundet i ÷kister, Brøndum
kirke, i ÅrbRibe, 1944-47, s. 586. -

¹⁰² Teksten er citeret fra præsteindberetning 1791 (jfr.
note 56). -

¹⁰³ Oversættelsen er baseret på Bue Kaae: Nogle præ-
stebioграфier fra Brøndum-Vester Nebel sogne i det
18. århundrede m.m., i ÅrbRibe, bd. 21, 1978-80, s.
528. -

¹⁰⁴ Indskriften er suppleret efter præsteindberetnin-
gen 1791 (jfr. note 56). -

¹⁰⁵ Karl Hansen: Fra Bryndum sogn, i ÅrbRibe, bd.
4, 1915-18, s. 470f.

¹⁰⁶ Jfr. Årre gravsten nr. 4 (s. 1800 med fig. 35 og
note 53).

¹⁰⁷ Jfr. Tjæreborg gravsten nr. 4 (s. 1873 med fig. 55
og note 76).